

הטריומוויראט הבלתי מוצהר והמערכת המקבילה

מערך קבלת ההחלטות והביצוע בתחום פעולות ההצלה של היישוב

בתקופת השואה

טוביה פרילינג

א

הדין בשאלה מה עשו היישוב והנהגתו כדי להציל את יהודי אירופה בתקופת השואה חרג עוד בראשית שנות החמישים מגבולותיו של דיון בסוגיה היסטורית, הנטועה בהקשר ובנסיבות מסוימים, והיה עד מהרה לכלי במאבק האידאולוגי על עיצוב דמותה של מדינת ישראל. הוא נכלל בדיון הציבורי ובדיון המחקרי על מידת "ניקיונה" של המהפכה הציונית, על מידת הלגיטימיות של מדינת ישראל ועל אורחות מימושה של המהפכה הזאת הלכה למעשה.¹

¹ דברים של אישים ופעילים בעת ההתרחשות: אנשל רייס, איש מפא"י, ארכיון המכון למורשת בן גוריון (להלן: אב"ג), המדור לתיעוד בעל-פה, ריאיון עם אנשל רייס, ראינו: י' דוניץ, אלי שאלתיאל, קלטת 147, עמ' 18; אברהם האפט, מזכירות מפא"י, ארכיון מפלגת העבודה (להלן: אמ"ע), בית ברל, פרוטוקולים של מזכירות מפא"י, 10 בפברואר 1943, האפט; ובאותה ישיבה, גם דברי גולדה מאיר, ציזלינג והשל פרומקין, בבה אידלסון ויוסף שפרינצק. ארכיון העבודה-מכון לבון (להלן: אעמ"ל), מזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 11 בפברואר 1943; השל פרומקין, שם, ישיבת הוועד הפועל, 26 במאי 1943, כרך 68 מ'; בבה אידלסון, שם, 18 בנובמבר 1943; שפרינצק, אמ"ע, מזכירות מפא"י, 15 בדצמבר 1943, אחרי דוח של זאב שינד; מאיר יערי, "מול פני האסון", מאמר בשבועון השומר הצעיר, 6 בינואר 1943; הסופר משה סמילנסקי, אביב 1944, ותגובת דבר במאמר מערכת, 19 באפריל 1944; המשקיף, 6 באוגוסט 1944; נחום גולדמן, *בדיעבד, זכרונות*, ירושלים 1972, עמ' 186. המקור השני להיווצרותה של הדעה הנזכרת היו כמה חוקרים, עיתונאים ואנשי ספרות, למשל: תום שגב, *המיליון השביעי*, ירושלים 1991; שבת ב' בית צבי, *הציונות הפוסט אוגנדיית במשבר השואה, מחקר על גורמי מישגיה של התנועה הציונית בשנים 1945-1938*, תל אביב תשל"ז, בין השאר עמ' 104, 105, 119, 133, 139, 143; יגאל עילם בריאיון ליונה הדרי-רמג', *הארץ*, 3 באוקטובר 1986, "עוד כוס מים על העיירה הבוערת"; וכן גם יגאל עילם, *מבוא להיסטוריה ציונית אחרת*, ירושלים 1972; מ' וזלמן, *אות קין*, על פרשת מחדלי ההצלה, אזלת היד ואטימות הלב של הנהגת הציונות העולמית והסוכנות היהודית בשנות השואה והחורבן 1939-1945, מנחם גרליך (עורך), תל-אביב, ללא ציון שנה; רומן פריסטר, ללא פשרה, תל אביב 1987, דבריו על היחסים בין בן-גוריון לגרינבוים; דב-בר וייסמנדל, *מן המיצר, זכרונות משנות תש"ב-תש"ה*, ירושלים 1960; אברהם פוקס, *קראתי ואין עונה*, זעקתו של רחמ"ד וייסמנדל בתקופת השואה, ירושלים תשמ"ג; משה שנפלד (עורך), *ילדי טהרן מאשימים*, עובדות ומיסמכים, תל אביב תש"ג; ש' שלמון, *פשעי הציונות בהשמדת הגולה*, הוצאה רביעית מורחבת, ירושלים, עמ' 3; עוד ביטויים ברוח זאת ראה גם אצל שבת טבת, "החור השחור", *אלפיים* 10 (1994). עוד דברים ברוח זו – במידה שונה של פסקנות כתבו גם אנשי ספרות, למשל: ג'ים אלן, מחזאי בריטי, במחזהו "אבדון" תקף בארסיות את בן-גוריון ואת ההנהגה הציונית על עמדותיהם בנושאי הצלה בתקופת השואה. אלן טען שלבן-גוריון ולהיטלר היה אינטרס משותף. ראה Jim Allen, *Perdition*, London 1986, vol. II; דברים קשים על בן-גוריון ויחסו לשואה ולילדים שבאו משם ראה שירו של

סוגיות הקשורות בדיון הזה יעמדו גם במרכז דיוננו: מעמדם של המנהיגים שנתמנו מטעם היישוב לטפל בעניין הצלת יהודי אירופה וטיבם של אנשי הדרג המקצועי-המבצעי שהוקצה לעניין הזה. שכן התשובה שהציע השיח המחקרי והציבורי על הסוגיות הללו פרנסה את הסטריאוטיפ השלילי שעל-פיו היה היישוב שקוע בצרכיו ובענייניו – התיישבות, הגנה ובניית העצמה. ההצלה לא היתה עניין חשוב בעיני היישוב ולכן עסקו בה מנהיגים מן הדרג המשני וסגל מבצעי זוט. הדרג הנועז, הבכיר או המיומן היה טרוד בעניינים ובתפקידים אחרים.² היתה כאן גם הערכה בדבר "טיבם" של האנשים הללו וגם קביעה בדבר שיקוליהם הפלשתינוצנטריים של היישוב והנהגתו בזמן השואה.

במאמר שלפנינו נבקש לתור אחר הגופים שבהם נתקבלו ההחלטות המרכזיות בנושא ההצלה בימי מלחמת העולם השנייה; נתחקה אחר הדרג המבצעי שעסק בניסיונות להציל יהודים מאירופה, ונטען כי עיקרה של התשובה נמצא במה שאנו מכנים ה"מערכת המקבילה והטריומוויראט הבלתי מוצהר". משולש בכיר של תכנון, ייזום וקבלת החלטות שכלל את בן-גוריון, אליעזר קפלן ומשה שרתוק (להלן: שרת), ואת הזרוע המבצעית שפעלו בה ראובן זסלני (שילוח), טדי קולק, אליהו אפשטיין (אילת), אהוד אבריאלי ועוד אחרים מן המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. ועמם עוד שליחים ופעילי הצלה שנמנו עם ארגונים ותנועות אחרים: שאול מאירוב (אביגור), אליהו גולומב וצבי שכטר (יחיאלי), זאב שינד, וניה פומרנץ (זאב הדרי, נציג הקיבוץ המאוחד), מנחם בדר (נציג של הקיבוץ הארצי, השומר הצעיר) ועוד. הטריומוויראט היה המשולש של קבלת ההחלטות, הפיקוח והניהול, אבל גם מי שהעניק לזרוע המבצעית את הגיבוי הציבורי, המדיני והמוסרי לפעולותיהם. פעולות שמדרך הטבע היו צריכות להתקיים הרחק מעיניו של רוב הציבור, לעתים קרובות גם הרחק מעיני נציגיו

פרופ' בנימין הרשב (הרושבסקי), את השיר פרסם בכינויו הספרותי "גבי דניאל", בתוך *מחזור שירים*, אגרא ב', 1985-1986, ירושלים, עמ' 199-200. מצוטט אצל דינה פורת, "בן-גוריון ושואת יהודי אירופה", *הציונות*, מאסף י"ב (1987), עמ' 293; ראה גם משה צוקרמן, *חמישים שנה מאוחר יותר* או "אחרי חמש שנים או אחרי חמישים שנה או לעולם לא, למקומה של השואה בעיצוב הקולנוע והתרבות הישראליים", הקדמה, כתב-יד בכתובים. מרדכי פרידמן, *התגובה הפוליטית ציבורית של יהדות אמריקה לשואה*, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב תשמ"ה, כרך א', עמ' 47; חוה וגמן אשכולי, "עמדת המנהיגות היהודית בארץ-ישראל להצלת יהודי אירופה", *ילקוט מורשת* כ"ד (אוקטובר 1977), עמ' 87-116; יחיעם ויץ, *עמדות וגישות במפא"י כלפי שואת יהודי אירופה*, 1945-1939, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ח; וגם עמוס אילון, *שעת אפס*, ירושלים 1980, המציג את ב"ג כמי שכל נושא הונגריה אינו נוגע לו כלל. לאמיתו של דבר היתה זאת הפרשה בה הגיעה מעורבותו של בן-גוריון בנושא ההצלה לשיאה.

² ש"ב בית צבי, *הציונות הפוסט אוגנדיית במשבר השואה*, למשל, עמ' 103 וכן עמ' 104, 105, 143. תום שגב, *המיליון השביעי, הישראלים והשואה*, ירושלים 1991, למשל עמ' 72, 75, 78, 80, 83, 88, 93, 121.

הנבחרים, וכללו גם קשרים ויחסים עם "השד", כפי שכוננו בעגה של אותה עת הנאצים וסוכניהם.

זה היה מערך של פעולה חשאית שהתקיים בדרך כלל מתוך מידור שורה ארוכה של גורמים בתוך היישוב. "מערכת מקבילה", שהיתה פורמלית ובלתי פורמלית כאחד, ואפשרה לבצע את הפעולות החשאיות והמורכבות של ההצלה לסוגיה, ביישוב צעיר, מפולג, ללא ניסיון מבצעי ומדיני מספק וללא מסורת של משמעת מבצעית. יישוב שהיה מושתת על יסודות וולונטריים, שפעל תחת שלטון זר ומתוך עימות עם אוכלוסייה מקומית שחתרה לסכל כל ניסיון להגדיל את שיעורה של האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל.

בהמשך המאמר נשתדל להציג את מערך הפעולה הזה, לבחון את מידת מעורבותו בפעולות ההצלה השונות, להסביר את נסיבות צמיחתו ודרכי עיצובו, ולהעריך את טיבן ומקורן של הקביעות שלפיהן הקצה היישוב לפעולות ההצלה מנהיגים ואנשי ביצוע מן השורה השלישית או הרביעית.

ב

בזמן מלחמת העולם השנייה היה היישוב היהודי בארץ-ישראל קטן, הטרוגני מאוד באפיוניו החברתיים-הפוליטיים ומרגע שהתפרסם רשמית דבר ההשמדה היה גם נתון במבוכה גדולה. שכן גם הוא לא היה מסוגל לתפוס את המתרחש באירופה ואת המשתמע ממנו. לפי נתוני המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית והערכותיה היו בארץ בסוף 1942 כ- 485,000 יהודים – כ- 31 אחוזים מכלל האוכלוסייה בארץ-ישראל באותה עת. לפי אותם נתונים ואומדנים היו בשנת 1943 למעלה מ- 50 אחוזים מכלל האוכלוסייה היהודית בארץ צעירים עד בני 29; 30 אחוזים היו בני 30 עד 44, כלומר למעלה מ- 80 אחוזים מתוך כלל האוכלוסייה היהודית באותה עת היו עד בני 44. זה היה יישוב צעיר מאוד לפי כל אמת מידה. מתוך כלל היישוב היהודי באותה שנה היו כ- 50 אחוזים יוצאי אירופה, כ- 10 אחוזים יוצאי ארצות אסיה וצפון אפריקה והשאר היו ילידי הארץ.³

המבנה היישובי בימים ההם היה סבוך ומורכב והושתת רובו ככולו על יסודות וולונטריים. שורה של מוסדות ממשל עצמי פעלו ביישוב, כולם מכוח האמון שנתן הציבור בנבחריו, וללא אמצעי אכיפה מדינתיים רגילים. המוסד הרחב ביותר היה "כנסת ישראל", שייצגה כ- 95 אחוזים מן היישוב, לרבות הרוויזיוניסטים, למעט אגודת ישראל. "כנסת ישראל" כללה שני גופים עיקריים: "אספת הנבחרים", גוף מייצג רחב ובו נציגי ארגונים מקומיים, עדתיים,

³ הנתונים: דוד גורביץ, אהרון גרץ, רוברטו בקי, העליה, היישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסייה בארץ ישראל, המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית, תש"ה, עמ' 104-77; "האוכלוסייה", "דמוגרפיה", האנציקלופדיה העברית, כרך ו', ירושלים תשכ"ו, עמ' 675.

מפלגתיים וכלכליים; ו"הוועד הלאומי", הגוף המבצע, שפעל על-פי הנחיותיה של אספת הנבחרים. בתקופה הנדונה עמד יצחק בן-צבי בראש הוועד הלאומי ולצדו 14 נבחרים.⁴ במקביל לכנסת ישראל פעלה ההסתדרות הציונית העולמית שהיתה גוף משותף למפלגות הציוניות בארץ ולתנועה הציונית בתפוצות, למעט המפלגה הרוויזיוניסטית שפרשה ממנה ב-1935. גם כאן פעלו שני גופים: ההנהלה הציונית – גוף מבצע, והוועד הפועל – גוף מחוקק ומייצג, שנבחרו בידי הקונגרסים הציוניים מדי שנתיים. מ-1929, משהוקמה "הסוכנות היהודית" והצטרפו להנהלה גם אישים לא-ציונים בעלי זיקה לבית הלאומי, החלה ההנהלה הציונית להיקרא בשם "הנהלת הסוכנות".

הנהלת הסוכנות הופקדה מטעם ההסתדרות הציונית על בניין הבית הלאומי וחיזוקו. היא טיפלה בארגון העלייה ומתוך כך בפעולה הציונית בתפוצות, בקליטת העולים, ברכישת קרקעות ופיתוח ההתיישבות ובגיוס משאבים לקרנות הלאומיות שמימנו אותה. ההנהלה גם ראתה את עצמה כנציגת הציונים בארץ ובתפוצות כלפי משטר המנדט, ממשלת בריטניה והמעצמות.

ההנהלה היתה גוף קואליציוני. היו בה מחלקות שונות והתפקידים ועמדות הכוח חולקו בין המפלגות שהרכיבו אותה. למותר לציין שהתפקידים העיקריים הושארו בידיה של המפלגה הגדולה והחזקה ביותר ביישוב – מפלגת הפועלים של ארץ-ישראל (מפא"י): היושב-ראש היה דוד בן-גוריון, ראש המחלקה המדינית היה משה שרת ואליעזר קפלן היה הגזבר וראש מחלקת הכספים. יצחק גרינבוים (ציוניים כללים א') היה ראש מחלקת העבודה. אמיל שמורק (ציונים כלליים ב') והרב לייב יהודה פישמן (המזרחי) היו ראשי מחלקת המסחר, התעשייה והמלאכה. אליהו דובקין (מפא"י) ומשה שפירא (הפועל-המזרחי) היו סגני חברי הנהלה ושימשו מנהלי מחלקת העלייה.⁵

להנהלה היו שלוחות גם בבריטניה ובארצות-הברית ועל השאלה היכן הוא המרכז והיכן הן השלוחות היו לפחות שתי תשובות. תשובתו של בן-גוריון שלפיה המוקד הוא בירושלים והמדיניות נקבעה ממנה ותשובתו של חיים וייצמן שפעל רוב הזמן מלונדון או מארצות-הברית. חלוקת התפקידים והסמכויות בין ירושלים ובין השלוחות בלונדון ובארצות-הברית לא היתה ברורה לגמרי, ובמה שהיתה ברורה יש שלא היתה מוסכמת. לפיכך התעוררו לא פעם מחלוקות בין ירושלים ללונדון, מחלוקת שבאה לידי ביטוי במתח שהלך וגאה בין בן-גוריון

⁴ דינה פורת, חלקה של הסוכנות היהודית במאמצים להצלת יהודי אירופה בשנים 1945-1942, עבודה לתואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב תשמ"ג, עמ' ד-ה.
⁵ שם. חלוקת הכוחות בהנהלה שיקפה את תוצאות הבחירות לקונגרס הציוני הכ"א שהתקיים באוגוסט 1939 והיה האחרון לפני המלחמה. בקונגרס הזה קיבלה מפא"י 47 אחוזים מן הקולות בתפוצות ו-65 אחוזים בארץ. הציונים הכלליים א' קיבלו 30 אחוזים בתפוצות ושישה אחוזים בארץ והציונים הכלליים ב' קיבלו עשרה ושמונה אחוזים בהתאמה. המזרחי קיבלו 14 אחוזים בתפוצות ו-10 אחוזים בארץ.

לווייצמן, התפטרויותיו של בן-גוריון מתפקידו בתור יושב-ראש ההנהלה ולבסוף – הקרב הגלוי על ההנהגה. הקרב על ההנהגה נבע גם מן ההכרה שהתפתחה ביישוב שהשלוחות אינן חופשיות לנהוג כפי שהאינטרס האמיתי של התנועה הציונית מחייב מתוך חשש מ"נאמנות כפולה", תסמונת המתחדדת עוד בעתות מלחמה.

מחלוקות אחרות נבעו מחלוקה לא ברורה של התפקידים בין מערכת כנסת ישראל למערכת ההסתדרות הציונית, וגם כשהיתה חלוקה ברורה היא לא תמיד כובדה בידי כל הצדדים. עם הקמת ועד ההצלה שנעשה גוף גדול ומסורבל הוכנס עוד גורם טעון מחלוקות למערכת הכוחות שפעלה ביישוב – והפעם ישירות בנושאי ההצלה.⁶

העובדה שהיישוב היה הטרוגני ביותר, גם מן הבחינה המפלגתית והתנועתית,⁷ אך גם מבחינות אחרות: חילונים ודתיים, על גווניהם השונים; עירוניים וחברי ההתיישבות העובדת, על גווניהם; ותיקים ועולים חדשים; ספרדים ורוב אשכנזי; כארבעים ארגוני עולים המושתתים על ארץ המוצא – הלנדסמנשפטים, שעשו כל אחד לאנשיהם, והכל כשלגופי השלטון העצמי לא היו אמצעי כפייה – להוציא לחץ ציבורי – מחדדת מאוד את הסוגיה העומדת במוקדו של המאמר הזה: יכולת התפקוד וההנהגה והטלת המרות של מי שנמצא בראש ההיררכיה הבעייתית והלא מוסכמת הזאת.

גם בן-גוריון וגם שותפיו בהנהלה שאבו את עיקר כוחם ממפלגותיהם ומאחיזתם בציבור. בן-גוריון ינק את כוחו ממפא"י, המפלגה המרכזית והדומיננטית ביותר ביישוב באותה עת. מפא"י מנתה 5,000 חברים עם ייסודה בינואר 1930 (עם התאחדותן של שתי המפלגות הציוניות-סוציאליסטיות המרכזיות ביישוב – אחדות העבודה והפועל הצעיר), מתוך גידול מתמיד הגיעה ב-1942 ל-20,000 חברים והיתה בעלת הנציגות הגדולה ביותר בכל המוסדות המרכזיים של היישוב.

ועם זאת, מפא"י, שחרתה על דגלה שתי מטרות מרחיקות לכת – חידוש העצמאות היהודית והחתימה להקמת חברת מופת המושתתת על ערכים סוציאליסטיים בארץ-ישראל – עברה בתקופת המלחמה חוויית פילוג קשה. בוועידת המפלגה בכפר ויתקין באוקטובר 1942 הקים האגף השמאלי במפא"י את סיעה ב', ששאבה את עיקר כוחה מן הקיבוץ המאוחד בראשותו

⁶ על ועד ההצלה ראה טוביה פרילינג, *חץ בערפל, בן-גוריון, הנהגת היישוב ונסינות הצלה בשואה*, קריית שדה-בוקר, ירושלים 1998, כרך א, פרק שלישי, "כולא הברקים: הקמתו של ועד ההצלה", עמ' 184-204; דינה פורת, *הנהגה במילכוד, תל-אביב 1986*, פרק שלישי, "הקמת ועד ההצלה המאוחד, הרכבו וסמכויותיו", עמ' 101-116; וכן גם אריה מורגנשטרן, "ועד ההצלה המאוחד שליד הסוכנות היהודית ופעולותיו בשנים 1943-1945", *ילקוט מורשת י"ג*, (יוני 1971), עמ' 60-103.

⁷ שינויים נוספים במפה הפוליטית-החברתית ביישוב בתקופה הנדונה: בספטמבר 1942 הוקם "איחוד", היורש של "ברית שלום"; ב-1944 התאחד השומר הצעיר עם שלוחתו העירונית, "הליגה הסוציאליסטית", ונעשה מפלגה; הקומוניסטים שבו לפעילות גלויה בראשית שנות הארבעים; הוקמה מפלגת "עלייה חדשה" שייצגה את יוצאי גרמניה ואוסטריה. ב-1940 הקימו פורשים מן האצ"ל את ארגון לח"י.

של יצחק טבנקין. סיעה ב' פרשה באביב 1944 ממפא"י, פרישה שחוללה זעזוע וקרע עמוק במפלגה. הטלטלות, הלחצים, המתח בין פילוג לשלום בית בתוך התנועה בתקופה שבין הוועידה לפילוג, וההתלבטות בדבר המחיר הנתבע מכל אפשרות, נוספו על הקשיים האחרים שעמדו ברקע פעולתו של בן-גוריון. העובדה שבן-גוריון נשען בעיקר על מפלגתו, אבל מפלגתו לא תמיד עמדה מאחוריו באורח מובן מאליו ולא פעם מצא את עצמו מבודד באה לידי ביטוי דרמטי באימויו החוזרים ונשנים בהתפטרות ובהתפטרותו מתפקידו כיושב-ראש ההנהלה במהלך המלחמה.⁸

עוד שני ארגונים לפחות ראויים לאזכור כאן: הקונגרס היהודי העולמי והג'וינט. שניהם גופים יהודיים חשובים לענייננו, שניהם היו בקשרים מגוונים עם הסוכנות היהודית, גם בנושאי הסיוע וההצלה, ושניהם גופים פטרונים וחוף-יישוביים, שלא היו נתונים למרותה של ההנהלה. הקונגרס היהודי העולמי היה כבן שש-שבע שנים בלבד כשעלתה שאלת הסיוע וההצלה על סדר יומו של העם היהודי במלוא חומרתה. בין בכירי הפעילים בארגון העולמי הזה ששם לו למטרה "להבטיח את קיומו של עם ישראל ולטפח את אחדותו" היו גם ג'וליאן מק (Julian Mack), סטיבן וייז (Stephan Wise) ונחום גולדמן. וייז היה יושב-ראש ההנהלה ונחום גולדמן היה יושב-ראש הוועד המנהל, ובו בזמן היו השניים האלה גם חברים בכירים בגופי הסוכנות היהודית בארצות-הברית, גופים ציוניים לכל דבר. התופעה שלפיה אישים מסוימים נמנים עם כמה גופים השרויים לעתים במחלוקות אידאולוגיות וגם מבצעיות היתה נפוצה באותם ימים.

הג'וינט, שלא כקונגרס היהודי העולמי, היה בעל ניסיון רב משפרצה מלחמת העולם השנייה. הג'וינט, ארגון יהודי-אמריקני פילנטרופי, פעל עוד בימי מלחמת העולם הראשונה, הוסיף לפעול באורח נמרץ בין שתי מלחמות העולם ובמשך כל תקופת מלחמת העולם השנייה. אישים כגון פול ברואלד (Paul Baerwald), נשיא הג'וינט באותה תקופה, יוסף (ג'ו) שוורץ, מנהל הסניף האירופי של הג'וינט, וד"ר י"ל מגנס, נשיא האוניברסיטה העברית וראש הסניף הירושלמי של הג'וינט, פעלו במוקדי פעולה שונים – בניו יורק, ליסבון, ז'נווה ושטוקהולם, בירושלים ובאיסטנבול, בתחומי סיוע והצלה מגוונים. מקצתם מתוך שיתוף פעולה הדוק והרמוני עם ראשי ההנהלה ושליחיה ומקצתם מתוך מאבק ומתח.⁹

אמנם מעמדו של בן-גוריון בתקופה הזאת אכן הלך ונתבסס כבעל הסמכות המרכזי בתנועה הציונית, אולם בן-גוריון של שנות מלחמת העולם השנייה עדיין לא היה בן-גוריון של שנות

⁸ על התפטרותו של בן-גוריון, ראה פרילינג, חץ בערפל, כרך א: עמ' 157, 352, 478, כרך ב: עמ' 808, 863-864, 928; מאיר אביזוהר, בראי סדוק, אידיאלים חברתיים ולאומיים והשתקפותם בעולמה של מפא"י, תל אביב 1990, עמ' 362-314. זאב צחור בדק ומנה 133 פעמים של איומים בהתפטרות והתפטרות ממש.

⁹ על שיתוף הפעולה בין הנהלת הסוכנות לג'וינט ראה פרילינג, חץ בערפל, עמ' 873-856, 905, 936.

החמישים. בחינת מעמדו של בן-גוריון בשנות הארבעים מתוך האספקלריה של בן-גוריון הכריזמטי בשיא עצמתו הפוליטית – לאחר הכרזת המדינה, לאחר הניצחון במלחמת העצמאות, לאחר שקנה את מעמדו כ"אבי המדינה", מייסדה ומעצבה – מעוותת את התמונה. יש אפוא לבחון כיצד פעל בן-גוריון בזמן ההתרחשויות עצמן ומתוך כוחו האמיתי – כמנהיג דמוקרטי הפועל בעת משבר, בתוך המציאות הסבוכה של יישוב הטרוגני שמוסדותיו מושתתים על יסודות וולונטריים, תחת שלטון זר, ולנוכח מלחמת עולם ושואה המכלות את עמו.

ועוד ראוי לזכור שהמשטר בארץ היה משטר המנדט הבריטי שראשיתו בתום מלחמת העולם הראשונה, ואופיו היה תלוי בקווי המדיניות הבריטית הכוללת ובאופן הוצאתה לפועל בידי שליחיה ובאי-כוחה ובראשם הנציב העליון. רוב התקופה הנוגעת למאמר הזה היה סר הרולד אלפרד מק-מייקל (Harold MacMichael) הנציב העליון (1938-1944). מק-מייקל נודע ביחסו הנוקשה והעוין ליישוב וביישום קפדני של מדיניות "הספר הלבן", ועם פרוץ המלחמה והנהגת התקנות לשעת חירום גבר עוד היחס העוין כלפי היישוב.

ההתנגשויות העיקריות בין הנהגת היישוב לשלטונות המנדט בתקופת מלחמת העולם השנייה סבבו בעיקר סביב שלושה עניינים: ההגבלות שהטילו השלטונות על רכש הקרקעות; מדיניות הגירוש של הבריטים שהופעלה כלפי ספינות מעפילים שהצליחו להבקיע ולהגיע עד חופי הארץ; והחיפושים אחרי מסתורי נשק של ההגנה. משפורסם רשמית דבר השמדתם של היהודים באירופה קיבלה חסימת ארץ-ישראל בפני פליטים משמעות חדשה: מי שיישאר באירופה דינו השמדה.

קווי המדיניות הבריטית כלפי היישוב בעת המלחמה עוצבו קודם כל על-פי "הספר הלבן" של 1939, שקבע כי עיקר ההתחייבות שקיבלו הבריטים עליהם לסייע בהקמת הבית הלאומי היהודי כבר נתמלאה. כן כלל כתב המדיניות הזה לוח מדוקדק של מכסות עלייה וקרקע, שבאו להבטיח שמספר היהודים ביישוב לא יעלה על שליש מכלל האוכלוסייה. "הספר הלבן" הזה נגזר מן המדיניות הבריטית הכוללת ערב המלחמה, שגרסה שיש לראות בעולם הערבי גורם חשוב בהבטחת השקט במזרח התיכון. השקט הזה יופר בשעה של מתח בזירה הבין-לאומית ואחר כך בעת מלחמה ממש, אם בריטניה לא תרצה את הערבים ולא תוכיח "אובייקטיביות", לא תגביל את העלייה ולא תנטוש, על-כל-פנים זמנית, את הרעיון להתיר הקמת בית לאומי ליהודים בארץ-ישראל. החשש הזה מפני עמדותיהם של המוסלמים התגלגל עד מחוזות שליטתה של בריטניה הגדולה בהודו; הבריטים חששו שמא יצטרכו

לשלם בהודו על נדיבותם כלפי היהודים במזרח התיכון. ארץ-ישראל נחסמה אפוא כליל כמעט בשעות המכריעות במלחמת העולם השנייה.¹⁰

אורחות פעולתה של הנהגת היישוב בתחום ההצלה בתקופת השואה הושפעו ממדיניותן של בעלות הברית ובכללן בריטניה בניהול המלחמה, ובייחוד מארבעה עיקרים שהיתה להם השלכה ישירה על מאמצי ההצלה של היישוב ועל גורלו של העם היהודי: הראשון – התפיסה בדבר ריכוז המאמץ המלחמתי להשגת הניצחון על היטלר. באמצעותה הסבירו מדוע לא "יפוזרו" הכוחות והמשאבים ולא יוקצו אמצעים לניסיונות הצלה. השני – התניית סיוע המלחמה בכניעה ללא תנאי של גרמניה, תנאי שהפך כל ניסיון למשא-ומתן גלוי או סמוי עם האויב לבלתי חוקי עד כדי בגידה. השלישי – הסירוב להכיר בעובדה שגורלם של היהודים במלחמה הזאת הוא מיוחד ומכאן נגזרה ההתנגדות לנקוט פעולות מיוחדות להצלת היהודים שגורלם – שלא כשאר אומות אירופה בשטחים הכבושים – נחרץ גם כקבוצה וגם כיחידים. הרביעי – האיסור להעביר כספים לשטחים כבושים. כל פעולת הצלה – קטנה כגדולה, היתה תלויה בכספים.

משמעותם של ארבעת עיקרי המדיניות הללו היתה שכל פעולות ההצלה הגדולות עמדו בסתירה למדיניותן הגלויה והסמויה של בעלות הברית. לפיכך היה צריך להסתיר אותן מעיניהן. אלא שלכל פעולות ההצלה הגדולות נדרשו סיוע מדיני, כספי ולוגיסטי של בעלות הברית, ולכן לא היה אפשר להעלות על הדעת שניתן יהיה להסתיר את הפעולות הללו מפניהן. הגיון צמיחתה וחלק מאופן תפקודה הנפתל והמפותל של "המערכת המקבילה" ינקו מן השניות והסתירה הפנימית שהעמידה המציאות.

נוסף על המבנה החברתי והפוליטי המורכב של היישוב והשניות ביחסים בין היישוב לבעלות הברית – שנשאו אחרי הכל בעול העיקרי של המלחמה נגד היטלר – שבגללם היה צריך למדר את התכניות להצלת יהודים מאירופה, היו עוד שתי סיבות שבגללן היו צריכות להיות כל התכניות להצלת יהודים במספרים גדולים מוסתרות מעיניו של רוב הציבור בארץ-ישראל ומחוצה לו: האחת – מדיניותן של גרמניה והמדינות הגרות. גם אם היו שכבות עילית מסוימות בקרבן שהיו נכונות בשלב כלשהו של המלחמה לשאת ולתת על שחרור יהודים, או להעלים עין מהצלתם, הרי איש לא יכול היה לערוב כי כל החוגים הכרוכים במהלך כזה יהיו שותפים למדיניות הזאת. האחרת – יחסם של הערבים הפלשתינאים לאפשרות שיהודים רבים יגיעו מאירופה לארץ-ישראל. המופתי הגדול, חאג' אמין אל חוסייני, חתר ערב המלחמה ובמהלכה, לברית גלויה של התנועה הלאומית הפלשתינאית עם היטלר וגרמניה

¹⁰ על המדיניות הבריטית בשאלת ארץ-ישראל ערב מלחמת העולם השנייה ובמהלכה ראה ברנרד וסרשטיין, *בריטניה ויהודי אירופה 1939-1945*, תל אביב 1982, עמ' 42-9; עמיצור אילן, *אמריקה, בריטניה וארץ-ישראל: ראשיתה והתפתחותה של מעורבות ארצות-הברית במדיניות הבריטית בארץ-ישראל 1938-1947*, ירושלים תשל"ט; *Zweig R.W., Britain and Palestine During the Second World War*, London 1986.

הנאצית כדי להיות שותף להחלתו של הפתרון הסופי לא רק על יהודי אירופה אלא גם על יהודי ארץ-ישראל. ברור אפוא שפעילי ההצלה ביישוב נאלצו להסתיר את פעולותיהם גם מן הגורם הפלשתינאי ולמדר את פעולותיהם ככל האפשר.¹¹

ג

בחינה של פעולות ההצלה של היישוב בימי מלחמת העולם השנייה מלמדת שמשלהי נובמבר 1942, מועד הפרסום הרשמי ביישוב של דבר ההשמדה השיטתית המתבצעת באירופה, פעל היישוב בשלושה אפיקי סיוע והצלה עיקריים:

הראשון – "ההצלה הגדולה" או "המפעלים הגדולים" – פעולות שנועדו להציל יהודים על-ידי חילוצם מאזורי הכיבוש. בתוך המכלול הזה נתקיימו התכניות להצלת הילדים ולפחות עוד שלוש תכניות כופר: "תכנית טרנסניסטריה", "תכנית סלובקיה" (ומה שנגזר ממנה "תכנית אירופה" – "אירופה פלאן"), והתכנית "סחורה תחת דם", שהביא עמו יואל ברנד מהונגריה. השני – "ההצלה הקטנה" או "מפעלים קטנים" – מאמצים מגוונים שנועדו בעיקר לסייע ליהודים לשרוד את המלחמה בתוך שטחי הכיבוש: שיגור כסף, חבילות מזון, בגדים ותרופות, ניירות מזויפים ו"טיולים" – פעולות של הברחת יהודים ממקום סכנה למקום שבו היתה הסכנה פחותה יחסית.

השלישי – השתתפות במלחמה נגד הנאצים, בעיקר בשני מישורים. האחד – התגייסותם של למעלה מ-30,000 בחורים ובחורות לצבא הבריטי.¹² ובמישור האחר – מערך מסועף של שיתוף חשאי בין זרועות מבצעיות צבאיות ומודיעיניות למחצה ביישוב ובין גורמים שונים בשירותי המודיעין – הצבאיים והאזרחיים – של הבריטים ושל האמריקנים. הפעולות המגוונות התנהלו ממרכזיהם ושלוחותיהם בירושלים, בקהיר ובלונדון, בוושינגטון, אנקרה ואיסטנבול, ובשלהי 1944 גם בברי שבאיטליה. שיתוף הפעולה הזה הניב גם את "תכנית

¹¹ על פעילותו של המופתי חאג' אמין אל-חוסייני ראה פרילינג, *חץ בערפל*, עמ' 24-25. במחלקה המדינית של הסוכנות הצטבר מידע חד-משמעי על מעורבותו האישית של המופתי בקשרים בינו ובין המפלגה הנאצית ואיטליה הפשיסטית. ראובן זסלני (שילוח), מראשי מערך המודיעין ביישוב, מסר על מאמציו של המופתי לגייס כספים בגרמניה, ומידע אחר הצביע אף על תיאום עמדות מקיף בין המופתי וחוגיו ובין הנאצים לקראת האפשרות שתפרוץ מלחמה באירופה ובמזרח התיכון. ביולי 1938 נתגלה ונתפס משלוח של נשק גרמני בקונסטנצה (Constanza) שברומניה. הוא יועד לאנשיו של המופתי בארץ-ישראל. לימים הועמקו הקשרים בין המופתי ובין ראשי המפלגה הנאצית כל-כך עד שחלק מתכניות הכופר כללו תנאי ברור: יהודים ישוחררו רק אם לא יובאו לארץ-ישראל. מקורו של התנאי בהבטחת המפורשות שנתנו ראשי המפלגה הנאצית למופתי ערב מלחמת העולם השנייה. על כך ראה יואב גלבר, *שורשי החבצלת – המודיעין ביישוב, 1918-1947*, תל-אביב 1992, כרך א, עמ' 278-279.

¹² יואב גלבר, *גרעין לצבא עברי סדיר, תרומתם של יוצאי הצבא הבריטי להקמת צה"ל*, ירושלים 1986, עמ' 3-5; וכן גם פרילינג, *חץ בערפל*, עמ' 927.

הצנחנים", שהיתה אך חלק קטן מתוך מערך הניסיונות הכולל שביקש היישוב לבסס על השיתוף החשאי הזה.

כדי להבין את משמעויותיו המבצעיות של המונח "הצלה" ראוי לציין שהצלה בדרך של הוצאת היהודים מתחום הסכנה חייבה הסכמה גלויה או סמויה של המדינה שממנה היו אמורים לצאת. משהושגה הסכמה כזאת לאחר מסע פוליטי וביורוקרטי היה צורך להנפיק תעודות מסע בתוך המדינה והיתרי יציאה ממנה. לשם כך היה נחוץ למסור את שמות המועמדים ליציאה ואת שאר הפרטים האישיים ההכרחיים, לפרוע את האגרות ואולי גם לשלם שוחד או "דמי זירוז". כל זה ארך זמן. התהליך היה תלוי בשורה של פקידים, בעלי רצון טוב ובעלי רצון רע, מקצתם סתם בטלנים ומקצתם גם בטלנים וגם שוחרי רע. לפעמים לא ניתן היה להעביר ישירות את הבקשות להיתרי יציאה אלא באמצעות שגרירויות של מדינות ניטרליות שייצגו את האינטרסים של מדינות שונות בגרמניה או במדינות הגרות. הדרך העקיפה צרכה זמן נוסף והיתה מועדת לשיבושים ולקשיים מפאת ריבוי הידיים שטיפלו בכל פנייה.

בין אם יציאת המועמדים קיבלה אישור של מדינת המוצא או של הנאצים ובין אם לאו, היה הכרח לדאוג לריכוזם של המועמדים לחילוץ ולשכנם במחסה מתאים עד תום פעולות האיסוף המורכבות. המלווים היו צריכים להיות מתאימים מבחינת מעמדם המשפטי, גילם, ניסיונם ואמינותם, בייחוד כשמדובר היה בהצלת ילדים. כשמדובר היה בילדים שעדיין היו בחזקת הוריהם, ביקשו ההורים לדעת בידי מי ילדם מופקד. עמימות היתה המצב השכיח ולכן נדרשה מנהיגות מקומית שתשכך את ההיסוסים ותחזק את הרוחות.

לא תמיד היתה מנהיגות טבעית. רבים ממנהיגי הקהילות עזבו את אזור הסכנה מבעוד מועד. מבין המנהיגים שנשארו – מקצתם חוסלו ראשונים במקומותיהם ואחרים היו קרועים בין פלגים יריבים ולא הגיעו להסכמה ולשיתוף פעולה בכל האמור לניצול אפשרויות ההצלה המוגבלות ממילא.

גם מלווי הקבוצה נזקקו למסמכים מתאימים, אמיתיים או מזויפים, והיה צורך לדאוג לאמצעי תחבורה, יבשתיים עד לנמל היציאה מאירופה וימיים משם והלאה. תנועה של מאות אנשים בשיירות של משאיות לא היתה עניין של מה בכך. היה הכרח לעבור דרך כל נקודות הביקורת והמחסומים האופייניים למלחמה ולנסוע בכבישים ובגשרים הצרים והעמוסים של אותם זמנים. יציאה מאושרת גם חייבה לעתים תעודות מעבר במדינות שחצייתן היתה הכרחית בדרך אל נמל המוצא.

היה הכרח כמובן להשיג היתרי כניסה למדינות היעד: ארץ-ישראל, מדינות המערב, המדינות הניטרליות. בלא אישור כניסה הסתיים המסע לפעמים בהמתנה אל מול חופה של ארץ היעד או חזרה מאונס אל נמל המוצא.

האניות עצמן לא היו מצויות בנקל. הן עלו כסף רב ונוסף על כך היה צורך להבטיח אישורי תנועה – מעבר בטוח (Safe Conduct) – שהם מעין הבטחת חסינות של הסובייטים

והגרמנים לאניות. אישורים כאלה לא ניתנו בקלות ולא תמיד קוימו. בעקבות אסונות כגון הטביעה של "סלבדור" (1940) והטיבוע של "סטרומה" (1942) ו"מפקורה" (1944) גברו עוד הפחדים מפני מסע בים שורץ צוללות ומשחתות.¹³ לכן הועדפו אניות נושאות דגל של מדינה ניטרלית שהיה בו משום ערובה מפני התקפה וביטל את הצורך להשיג אישור של "מעבר בטוח".

היה צורך להבטיח גם את כשירותן הבטיחותית וההיגיינית של האניות: ראשית, כדי לספק צורכי אנוש בסיסיים; שנית, אסונות ימיים פגעו בנכונותם של אנשים לצאת למסעות שכאלה בעוד מועד, כלומר קודם שכלו כל הקיצין; שלישית, אם לא עמדה האנייה בתקנות הכשירות שנקבעו ב"אמנת מונטרי",¹⁴ היו הטורקים רשאים למנוע ממנה לעבור במצרי הדרדנלים והבוספורוס. לא פעם ביקשו מהם הבריטים למנוע מעבר מטעמים פוליטיים (התנגדות לעלייה גדולה ארצה) ובאמתלת אי-כשירות. לכל אורך המסע היה נחוץ לדאוג למזון ולשאר הצרכים הבסיסיים של ברי המזל שיצאו לדרך. אם חולצו בהצלחה, נדרש מימון לאחזקתם. מקצת המדינות הקולטות התנו את סיוען במימון חיצוני.

כמעט כל חוליה בשרשרת ההצלה היתה קשורה בכסף רב מאוד שאינו מצוי בזמן מלחמה. יתר על כן, מימון ההצלה היה מסובך במיוחד, מפני שהוטל איסור חמור להעביר כספים ממדינות המערב אל שטחי הכיבוש. בתכניות ההצלה שהושתתו על כופר דובר גם על סכומי עתק שחרגו מיכולתו הכלכלית של היישוב וצריך היה לשכנע את הקהילות היהודיות בעולם החופשי ואת הארגונים היהודיים הגדולים להקצות את הכסף הנדרש. כאמור, גם עליהם חל איסור להעביר כספים אל שטחי הכיבוש.

פעולת הצלה היתה אפוא שרשרת של חוליות שרבות מאוד מהן היו רגישות. די היה בחוליה חלשה אחת שכל המאמצים ירדו לטמיון. דיבורים מיותרים – גם אם מקורם בתום לב – על פעולות כאלה עלולים היו לסכל את הפעולה.

כל תכניות "ההצלה הגדולה" – תכניות שהיו הערוץ העיקרי להצלת יהודים במספרים גדולים – על-אף כל המאמצים שעשו היישוב והנהגתו – נכשלו ולא קשה להבין מדוע. גם התכנית לשגר עשרות ואולי אף מאות צנחנים לשטחי הכיבוש כדי לארגן את היהודים להתנגדות

¹³ דליה עופר, דרך בים, עלייה ב' בתקופת השואה, ירושלים 1988 – על האנייה "סלבדור", עמ' 155-157; על האנייה "מפקורה", עמ' 379-383.

¹⁴ אמנת מונטרי קבעה ב-22 ביולי 1936 את מעמדם הבין-לאומי של המצרים בין הים השחור לים התיכון ובכך החזירה לטורקיה את ריבונותה על המצרים האלו. בהסכם נידונו הסדרת המעבר והשיט במצרים, תקנות המעבר של אניות סוחר וההגבלות החלות על מעבר של אניות מלחמה. תוקף ההסכם נמשך עד שנות השבעים המוקדמות. ראה שאול הראלי, תורכיה – מבנה ארצה, תולדותיה, משטרה המדיני, החברתי והכלכלי, ירושלים 1941, עמ' 268-270; ראה גם: האנציקלופדיה העברית, כרך כ"ב, ירושלים ותל-אביב תש"ל, עמ' 505. וכן גם בפירוט "Straits Question", *The New Encyclopaedia Britannica*, volume IX, 1979.

ולהגנה עצמית – לא הסתייעה בסופו של דבר, ולא משום שהיישוב לא רצה בהצלחת התכנית אלא בשל התנגדותם של הבריטים והאמריקנים, בדרך כלל מטעמים מדיניים ומבצעיים.

תקצר היריעה כאן מלתאר את התכניות ולכן נתמקד רק בהכרחי לבניית טיעוננו בתחום קבלת ההחלטות והביצוע. המבקש להרחיב בנושא ניסיונות ההצלה בכלל יוכל לעשות כן בשורה של מחקרים שנתפרסמו בשנים האחרונות.¹⁵

מי היה אפוא הדרג שעסק במכלול ניסיונות ההצלה? מי ניהל אותם? היכן החליטו עליהם? מי קבע את מקומם בסדר הקדימויות היישובי? מה היו ערוצי השליטה, הפיקוח והבקרה? לדעתי מדובר במערכת המקבילה ובטריומוויראט הבלתי מוצהר ב"מדור לתפקידים מיוחדים", גם זה כינוי שלנו, בתוך המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית ובנלוויים לו. הטריומווירט, כאמור פעל כמערך כפול, הן כמשולש של קבלת ההחלטות, הפיקוח והניהול, והן כזרוע מבצעית לפעולה – יעילה, זריזה וחשאית, שני גורמים שפעלו זה לצד זה מתוך מידור שורה ארוכה של גורמים אחרים בתוך היישוב. "מערכת מקבילה" שהיתה פורמלית ובלתי פורמלית כאחד, ואפשרה לקיים את הפעולות החשאיות והמורכבות של ההצלה לסוגיה ביישוב ובהוויה שאת מאפייניהם הצגנו לעיל.

כיצד פעל מערך הפעולה הזה, מה היה חלקו בפעולות ההצלה השונות, האם ניתן היה לוותר עליו או שמא היה בו הכרח לא יגונה? על כל השאלות הללו ננסה לענות להלן.

ד

חוגים רחבים ביישוב הפעילו, ישירות ובאמצעות נציגיהם השונים, לחץ לפתוח ככל האפשר את שורותיו של ה"מועדון" שעמיד לעסוק בהצלה.¹⁶ כאמור, רוב הציבור היה צעיר ואשכנזי, כלומר לרבים מאוד מקרב היישוב היה באירופה הבוערת אח, אחות, אב, אם או קרוב מדרגה אחרת; לרבים מהם לא היו המקומות השונים בפולין ובהונגריה, ברומניה ובצ'כוסלובקיה, בבולגריה וביוון מקומות זרים וערטילאיים, אלא תבנית מולדת ממש, עם זיכרונות, תמונות וריחות. לא היה די ברכיב "שלילת הגולה" שבאידאולוגיה הציונית כדי למחוק באחת את כל הנימים שקשרו אנשים לארצות מוצאם ולבני משפחותיהם.

¹⁵ למשל פורת, הנהגה במילכוד; יחיעם וייץ, מודעות וחוסר אונים, מפא"י לנוכח השואה, 1943-1945, ירושלים 1994; חווה וגמן-אשכולי, אלם, מפא"י לנוכח השואה, 1939-1942, ירושלים 1994; Yehuda Bauer, *Jews for Sale?, Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945*, New Haven 1994; וכן פרילינג, חץ בערפל.

¹⁶ על צמיחתו של ועד ההצלה, ראה למשל מורגנשטרן, "ועד ההצלה המאוחד שליד הסוכנות היהודית"; פורת, הנהגה במילכוד, עמ' 101-116; על ועדת הארבעה ראה מורגנשטרן, שם, עמ' 61-62; חיים ברלס, הצלה בימי שואה, תל אביב 1975, עמ' 96. לביקורת וקריאה להקים גוף רחב יותר, ראה הוועד הלאומי, ישיבת ההנהלה, 23 בנובמבר 1942, הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ), וכן העיתונות היומית.

לצד המניעים הטבעיים – ההזדקקות להציל את בני משפחתך, את חבריך, את בני עמך – פעלה כאן גם מחשבה פוליטית-אידיאולוגית. התנועה הציונית היתה תנועה לאומית של העם היהודי כולו. גרסתה ההרצליאנית, שהיתה הדומיננטית, הציעה דרך לפתרון יסודי של מצוקת היהודי ומצוקת היהדות, והשואה היתה ביטוי דרמטי ביותר לשתי המצוקות האלה.

מבחינת תודעתם העצמית של הציונים היה אפוא הרצח הסיטוני באירופה אתגר גורלי, קל וחומר בשביל הציונים ראשי היישוב היהודי בארץ-ישראל. רוב מנהיגי היישוב היהודי בארץ-ישראל ראו את עצמם עומדים בראש "אוונגרד" – חיל חלוץ של התנועה הציונית שיוביל אחריו את המחנה הגדול של העם היהודי כולו. היישוב על-פי התפיסה הזאת היה אמור להכין את התשתית הנדרשת לקליטתו של חלק גדול של העם היהודי בארץ-ישראל. תהליך ההתוודעות בשלהי 1942 לאסון המתחרש באירופה קיפל אפוא בתוכו גם הכרה נוקבת, שזוהי השעה להציל את מה שנותר מאותו העם שהצלתו המקיפה היתה תכלית וסיבת קיומו של הזרם הציוני ההרצליאני מראשיתו.

בעיני הנהגת היישוב היה לעניין ההצלה גם היבט פוליטי-כוחני. הנהגה של תנועה לאומית, הרואה את עצמה מנהיגה של העם כולו, תחתור תחת עצם הצידוק לקיומה אם תפקיר את העם לגורלו ולא תשתתף בפעולות למען הצלתו. זה יהיה כישלון במבחן העליון. הפקרה מודעת היתה אפוא התאבדות אישית וציבורית.

מתוך ההתוודעות לאסון ולמשמעויותיו החלו אפוא התנועות, המפלגות, הגופים והארגונים השונים לשאול כיצד עליהם להיערך לסיוע ולהצלה. לא היה זה הזמן לניתוח שיטתי של הצרכים והתאמת הגופים החדשים לנדרש. שהרי מסורת ניהולית של ממש לא היתה ביישוב הצעיר והלב אמר ש"צריך לעשות משהו" ומיד. רבים דרשו להקים מערכות וגופים "מתאימים" ובכללם המפלגות החברות בהסתדרות הציונית, גם אגודת-ישראל והרוויזיוניסטים, וגם הארגונים הלנדסמנשאפטיים. החלו אפוא התחבטויות, מיקוחים ובתוך זמן קצר הוקם גוף שנקרא בשם היומרני "ועד ההצלה". ועד שהיה בראשיתו בן ארבעה-חמישה חברים, ובתוך ימים בן שנים-עשר חברים, ובתוך כחודשיים – בלחץ המבקשים להצטרף אליו – צמח לגוף מסורבל בן כשישים איש;¹⁷ "פרלמנט" בלשון הזלזול שדבקה בו.¹⁸

¹⁷ כבר בראשית המלחמה הוקמה "ועדת הארבעה" ותפקידה היה לבחון את ההצעות לפעולה בפולין. חבריה היו גרינבוים, דובקין, שפירא ושמורק ואחר כך צורף אליה מזכיר המחלקה המדינית הד"ר דב יוסף [ברנרד ג'וזף]. נראה שצירופו של יוסף לוועדת הארבעה בא לענות על שני צרכים: לסייע לוועדה בפניות לממשלות ולגופים בין-לאומיים ובמגעים עם ממשלת המנדט ולהעמיד את פעולת הסיוע וההצלה תחת ביקורת הגוף המקצועי והמנוסה יותר של הנהלת הסוכנות. שמה היה כעת "ועדת הפעולה" והכוונה היתה, לפחות כך אמרו, לפעולה למען יהודים באירופה הכבושה. ראה פרילינג, *חץ בערפל*, עמ' 187-184. השווה גם פורת, *הנהגה במילכוד*, עמ' 108-101. פורת קובעת שכבר לאחר פרסום הודעת הסוכנות, ביום שלמחרת פרסום הידיעה על ההשמדה השיטתית, עלתה בעיתונות, בכנסים פומביים ובמכתבים אל המוסדות הלאומיים, תביעה להקים גוף רחב, בעל סמכויות וכושר פעולה,

ועד ההצלה לא יכול היה להיות אפוא הגוף המרכזי להצלה. גם היושב ראש שלו, יצחק גרינבוים, איש המפלגות ציונים כלליים א', מנהיג ללא משקל פוליטי של ממש ביישוב של אותה עת, לא יכול היה לסייע בכך.¹⁹ והיו עוד שלוש סיבות נוספות לפחות מדוע לא הפך ועד ההצלה לגוף הצלה מרכזי:

העובדה שהיו ביישוב גופים מתאימים יותר לאותן מטרות עצמן. המוסד לעלייה ב', ההגנה ונגזרותיה, הלשכה לעליית הנוער, מחלקת העלייה של הסוכנות ואנשי המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, היו הגופים הטבעיים לפעולות מעין אלה. ומדרך הטבע אין גופים קיימים ממהרים להכריז על התפרקותם ופינוי מקומם לגופים חדשים שרק החלו לצמוח. ואכן אנשי המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, ההגנה והמוסד לעלייה ב' היו מתאימים, מנוסים ומקצועיים יותר לפעולה כזאת, ככל שניתן לכנות ככאלה את פעילי ההצלה הצעירים והיצירתיים, נמרצים ולא פעם תמימים, שלכל היותר בגרו את "האקדמיות הגבוהות לצבא ולמודיעין" של עין גב או רמת רחל, נאות מרדכי או שדות ים.

תהליך צמיחתו המהיר של "ועד ההצלה". באווירת ההזדעקות ובמבנה הפוליטי-חברתי בעייתי של היישוב, לא היה מנהיג שיכול היה לעמוד מול הלחץ הציבורי של גורמים כה רבים לעשות משהו כדי להציל את "היהודים שלהם", של ביתם, של עיירתם, של ארגונם. היה ברור כי ניסיון לעמוד בפני מהלך כזה, גם אם היה בו היגיון רב, היה עלול להסתיים בהתאבדות פוליטית. קל היה להסיט את הדברים מוויכוח ענייני על הדרך המדינית-הצבאית-המודיעינית הראויה לטיפול בענייני הצלה מורכבים כאלה, לדברים נוקבים התולים את הכל בניסיון נואל של "הקרובים לצלחת" לנצל את כל המשאבים כדי להעדיף את קרוביהם המשפחתיים, התנועתיים, האידיאולוגיים וכיוצא באלו. והרי דברים ברוח זאת על דרך הקצאת

שישקף עד כמה שאפשר את אחדותו של היישוב ואת נכונותו להציל. ב-22 בנובמבר 1942 החל משא-ומתן ארוך ומייגע בין הנהלת הסוכנות, שהיתה מעוניינת בהמשך קיומה של ועדת הפעולה, ובין גורמים אחרים ביישוב שתבעו את הקמתו של הגוף החדש בתמיכתה של דעת הקהל. הדיונים הסתיימו באמצע ינואר 1943, ונבחר ועד בן 12 איש: חמשת חברי ועד הפעולה שהיו גם חברי הנהלת הסוכנות, שניים מאגודת ישראל, שלושה מהנהלת הוועד הלאומי, איש מזרחי, איש הציונים הכלליים ושניים מהרוויזיוניסטים. אולם עדיין נותרו מערערים על מבנה הוועד וההתקפות על הנהלת הסוכנות המשיכו. ההחלטה הסופית על מבנה הוועד התקבלה ב-31 בינואר 1943. יושב-ראש: גרינבוים; נשיאות ועד ההצלה, שמנתה את 12 החברים שנבחרו שבועיים קודם לכן לוועד; מליאת ועד ההצלה שכללה את נשיאות הוועד, בצירוף נציגי התאחדויות העולים וגופים שונים, יחד כ- 25-30 איש; מועצה שכללה את הנשיאות והמליאה, ונציגי עוד גופים והתאחדויות, יחד כ- 50-60 איש. ראה ועד ההצלה, 31 בינואר 1943, אצ"מ, S26/1237; 31 בינואר 1943, 1 בפברואר 1943, 7 בפברואר 1943, שם, S26/1239.

¹⁸ על "פרלמנט", ראה פורת, הנהגה במילכוד, עמ' 106; פרילינג, חץ בערפל, עמ' 199-194.

¹⁹ תוצאות הבחירות לקונגרס הציוני הכ"א, שנערך באוגוסט 1939 והיה האחרון לפני המלחמה, שיקפו את גודלה של המפלגה: הציונים הכלליים א' קיבלו 30 אחוזים בתפוצות 60- אחוזים בארץ, והציונים הכלליים ב' קיבלו 10 ו- 8 אחוזים בהתאמה. ראה לעיל הערה 5.

הסרטיפיקטים לעולים בכוח כבר הופרחו לחלל העולם עוד בטרם פרצה המלחמה ועוד בטרם הובן אל נכון מה קורה באירופה. קשה היה להסביר אפילו לראשי התאחדות בעלי בתי הקולנוע והתאחדות הסוחרים מדוע אין זה הכרחי שנציגם יישב בוועד ההצלה ההולך ומוקם. מה שצמח במהירות כה רבה ובעצם עיקר וסירס את עצמו, נבע מתוך הלחץ הטבעי הזה ומתוך הקושי להתנגד לו ולעמוד נגדו. לא מתוך אי רצון להציל אלא דווקא ההפך.²⁰

טיבה של הקואליציה שצמחה בוועד ההצלה. גם כאן לא טשטשה הסערה את המשקעים הכבדים ביחסי רוב-מיעוט בין המרכז לרוויזיוניסטים – מכאן, ובין אנשי אגודת-ישראל לפועלי אגודת-ישראל – מכאן. "הסזון" הקטן והגדול שבאו זמן מה אחר-כך – אלה "עונות הציד" שבהן הגיעו יחסי היישוב המאורגן וארגוני הימין לכלל משבר שכלל גם הסגרה הדדית של פעילי מחתרת לבולשת הבריטית – היוו ביטוי חיצוני לתחושות הכבדות ולחשדניות שרחשו ובחשו גם כאן, בגוף הזה. חשדנות גדולה רווחה גם בקרב ההגנה בשאלת הרכב הנהגתה וכיוצא בזה, על רקע אחר ומתון הרבה יותר, ערב מלחמת העולם השנייה וגם אחריה. ויש גם דוגמאות מתקופות מאוחרות יותר כמו ערב מלחמת העצמאות ושלביה הראשונים בסוגיות כגון פירוק הפלמ"ח ופיטורי הרמ"א, האנייה אלטלנה וכל הכרוך בה.²¹

הצלה עשויה היתה גם להצליח, ופירושה של הצלה במספרים גדולים היא גם "חיילים" חדשים בשורות המפלגות השונות הניצות על אופיה של הישות ההולכת ומתעצבת בארץ-ישראל שלאחר החלטות ועידת בילטמור-תכנית ירושלים,²² ועל השליטה בה. כאמור, גם מחנה המרכז-שמאל לא היה חף מחשדניות, מדחיסות אידאולוגית שכבר נשאה את סימניו של פילוג מכאיב ששיאו היה באביב 1944.²³

בתוך זמן קצר לקתה גם משלחת ההצלה של היישוב באיסטנבול בחשדנות הזאת. התהליך שהתחולל שם והביא לעיקור חלק מן המשלחת דמה מאוד לזה שהתנהל ביישוב ביחס לוועד ההצלה. גם מנחם בדר, איש השומר הצעיר, ומי שיהיה בתוך מספר חודשים לאחד מבכירי פעילי ההצלה, נדבק בחשדנות הזאת. כשביקש לצאת בשם ארגונו-תנועתו לאיסטנבול ונתקל בקשיים בהשגת אישור היציאה הנדרש מארץ-ישראל ואישור הכניסה לטורקיה, היה משוכנע

²⁰ ראה פרילינג, *חץ בערפל*, עמ' 144, דברי בן-גוריון לחבר ישראל דז'נצ'לסקי, גבעת השלושה, 17 באוגוסט 1943, ארכיון בן-גוריון (אב"ג), התכתבות. בעיה דומה היתה להנהגה גם בסוגיית פעולות המחאה. גם שם קשה היה לעמוד לנוכח הלחץ הציבורי למחאה פומבית, גלויה ונוקבת, אפילו במקרים שבהם פעולות כאלה היו עלולות לסכן פעולות חשובות יותר של הצלה. על המתח הזה הצביע בן-גוריון באמרו ש"גם כשאין תרופה אין לאחוז בתרופות אליל".

²¹ פרילינג, *חץ בערפל*, עמ' 912.

²² על ועידת בילטמור ראה שם, עמ' 55-56, 60-61, 75, 289-290, 923-924, ובעיקר עמ' 90-92. השווה שבתי טבת, *הדרך לאייר*, תל אביב 1986, עמ' 208-209.

²³ על פילוגה של מפא"י ראה פרילינג, *חץ בערפל*, עמ' 8, 90-92; על המתיחות וסימני הפילוג במפא"י, ראה שם, עמ' 128-130; על הוויכוח במזכירות מפא"י, 10 בפברואר 1943, ארכיון מפלגת העבודה; ראה גם פרילינג, עמ' 200, 352, 824, 922.

שבן-גוריון ועמיתיו במפא"י הם שמערימים קשיים בדרכו. רק כעבור ימים אחדים, לאחר שנועד עם בן-גוריון, למד שלא זו בלבד שבן-גוריון לא הערים קשיים בדרכו אלא שאף פעל להסרת המכשולים.²⁴ החשדנות והעצבנות אחזו גם בחיים ברלס, שליחו הרשמי של היישוב בטורקיה. משהלכה המשלחת בטורקיה וצמחה קבל ברלס שהוא נעקף וממודר בידי טדי קולק, אהוד אבריאל ואחרים, חברי המערכת המקבילה. אליעזר קפלן, משה שרת ואחרים אף נשלחו לאיסטנבול כדי לנסות ליישב את המחלוקות בין השליחים השונים שאיש לא יכול היה למנוע מהם מלהגיע לשם ולנסות ולהקים מערכי הצלה "פרטיים". זאת ועוד, גם הממושעים שבקרוב השליחים התנועתיים בטורקיה (להבדיל מאנשי המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית), שהיו חלק מן הגרעין האינטימי שצמח שם, כגון מנחם בדר וזוניה פומרנץ, נהגו לדווח לא רק לראשי הפעולה בירושלים אלא לחלקים מסוימים בהנהגות תנועותיהם.²⁵ בין כך ובין כך נעשתה גם המשלחת בטורקיה גדולה ומסורבלת וסופה שגם קמו תאים בתוך המשלחת שמידרו וייתרו את השאר.²⁶

ובאשר לוועד ההצלה, חוץ מן העובדה שבראשו עמד מנהיג שעתידו כבר היה מאחוריו, והעובדה שהיה גוף מסורבל ולא יכול היה לנהל פעולה מורכבת וחשאית, היו עוד שלושה סימנים לקלישותו ורפיסותו המבצעית:

העובדה שהפעלת התקציב שהוקצה לו עדיין חייב את אישורו של אליעזר קפלן, גזבר ההנהלה, שהיה אחד משלושת חברי ה"טריומוויראט". קובלנות על מצבו התקציבי הירוד של הוועד ועל תלותו בהנהלה ליוו את קיומו של הוועד בכל תקופת קיומו;²⁷ העובדה, הסמלית אולי, שבן-גוריון לא הופיע לפני הוועד בכל זמן קיומו, ולמעט ישיבה אחת בראשית 1945 לא מצא בן-גוריון לנכון לבוא ולהשתתף באחת מישיבותיו של הגוף הזה. למרבה הסמליות נועדה הישיבה היחידה הזאת שבן-גוריון השתתף בה להביא לפני הוועד את דבר החלטת הנהלת הסוכנות על פירוק ועד ההצלה. תפקיד לא נעים שבן-גוריון ניאות לקבל עליו;²⁸

²⁴ על חשדנותו של בדר כלפי בן-גוריון ראה פרילינג, *חץ בערפל*, עמ' 369.

²⁵ על נוהגם של השליחים לדווח לא רק לראשי הפעולה בירושלים אלא גם לגורמים מסוימים בהנהגות תנועותיהם, ראה שם, למשל, על זוניה פומרנץ, עמ' 804 ובעיקר עמ' 933, שם מתוארת מערכת הדיווח של השליחים; וכן על מנחם בדר, עמ' 336 (מנחם בדר למזכירות הקיבוץ, 5 באוגוסט 1943, ארכיון מורשת, גבעת חביבה, C.79/9.8); ובייחוד עמ' 913-915 (מנחם בדר אל מזכירות הקיבוץ הארצי, 17 בספטמבר 1943, ארכיון השומר הצעיר, גבעת חביבה, [4]95-3.23): שם פונה בדר בבקשה מפורשת לעזרה כספית.

²⁶ דיונים על שליח נוסף לאנקה ראה הנהלת הסוכנות, 9 בינואר 1944, אצ"מ.

²⁷ הלחץ והביקורת על הוועד ליוו אותו כל זמן קיומו. למשל, סופרסקי, הנהלת הוועד הלאומי, 15 בפברואר 1943; משה איכילוב, שם, 17 בינואר 1944; וכן, דבר, 12 במרס 1943, הודעת קלרמן על הקמת לובי נוסף. ראה דן הורוביץ, משה ליסק, *מיישוב למדינה*, תל אביב 1977, עמ' 16-18.

²⁸ ישיבת ועד ההצלה, 15 בינואר 1945, אצ"מ, ב' S26/1238, שם אומר בנימין מינץ: "...אם זכינו לכך, שמר בן-גוריון משתתף בישיבה זו בפעם הראשונה – על זה יש להצטער שבפעם הראשונה במשך שלוש שנים שאנו קיימים...". בין האישים שהוכללו בו וגילו עד

העובדה שלא כל המידע החשוב שתבע סודיות חמורה הובא לפני הוועד. דוגמה מובהקת לכך היתה במהלכה של שליחותו של יואל ברנד. למעלה משבוע מעת הגעתו של וניה פומרנץ מאיסטנבול עם המידע המסעיר על הצעת הכופר שנודעה בשם "סחורה תחת דם" ארצה, שאל גרינבוים את בן-גוריון אם הוא רשאי להביא את המידע על הדרמה הגדולה המתחוללת גם לידיעתם של ראשי ועד ההצלה. בן-גוריון נעץ בו את המבט המקפיא ששמר לרגעים כאלה ואמר שגרינבוים צריך לבדוק ולהחליט אם הוא מייצג את ועד ההצלה בהנהלת הסוכנות או את הנהלת הסוכנות לפני הוועד...²⁹ במהלך המלחמה היו עוד דוגמאות רבות למצבים כאלה של מידור, ובעניין הזה ועד ההצלה לא היה לבד – גם הנהלת הסוכנות עצמה מודרה ולא ידעה דברים שבן-גוריון, קפלן, שרת ואנשיהם במערכת המקבילה סברו כי דליפה עלולה לסכנם. כלומר, גם בדיקת פעולותיה של מליאת הנהלת הסוכנות, הגוף הביצועי-הרשמי העליון של התנועה הציונית, לא תסייע לנו ללמוד על שנעשה או לא נעשה בעניין הצלת היהודים באירופה בזמן המלחמה.

הנה כי כן היה ניגוד בין הרצון לשתף ציבור רחב ככל האפשר במה שנעשה להצלתם של יהודי אירופה ובין העובדה שפעולות הצלה הן פעולות חשאיות, מורכבות ביותר, ואי-אפשר לתכנן ולבצע אותן באמצעות גופים רחבים. השאלה היתה אפוא כיצד ניתן יהיה לנתב בין שני ציוויים סותרים: לשמור על החשאיות המבצעית הנדרשת בלי לוותר על תחושת השותפות של הציבור. ודוק: תחושת השותפות עצמה לא היתה נטולת חשיבות מבצעית, ולו גם מבחינת היכולת להתרים למען הצלה וכן מבחינת היכולת להבטיח מידה של חופש פעולה להנהגה ללא לחץ ציבורי כבד. ועד ההצלה היה אפוא גוף שנועד לספוג את הלחצים הציבוריים, ולפנות את הדרך לפעולה ממשית של גופים מצומצמים, מקצועיים, למלא את התפקיד החיוני וכפוי הטובה של "כולא ברקים".

ה

אם ועד ההצלה לא היה הגוף היוזם, המתכנן והמבצע של פעולות ההצלה העיקריות – מי אפוא עסקו בכך? תשובה מקיפה לשאלה הזאת מחייבת דיון החורג מן המתאפשר לנו כאן. ואולם נציין רק שהחל משנות השלושים ועד תום העשור הראשון של המדינה (ואולי גם אחר-כך) עובר חוט שני המחבר בין המערכת והשיטה הזאת ובין העיסוק בבניית העצמה – ההגנה והרכש; בניית ארגוני המודיעין ורקימת קשרי החוץ הראשונים של היישוב; בניית האופציה

מהרה את עקרותו היה גם הד"ר יוסף. בספטמבר 1943 ביקש יוסף להשתחרר מחברותו בוועד בשל רפיון זה. יוסף לבן-גוריון, 13 בספטמבר 1943, אצ"מ, S44/471: "איני רואה תועלת בזה שאמשיך להיות חבר בוועדה הזאת".

²⁹ פרילינג, חץ בערפל, עמ' 676, המתייחס לשיבת הנהלת הסוכנות ב-4 ביוני 1944, אצ"מ. ראה גם דברין של בן-גוריון לגרינבוים בוועד הפועל הציוני המצומצם, 18 בינואר 1943, אצ"מ.

הגרעינית; הקמת קשרים כלכליים נסתרים עם מדינות בגוש המזרחי וחילוץ יהודים מארצות עוינות וכיוצא באלו. חוט שני זה הוא אותו טריומוויראט, אותה "מערכת מקבילה" ורוב אנשיה פחות או יותר. העילית המקצועית שעסקה בכל העניינים ה"פלשתינוצנטריים" הללו ערב מלחמת העולם השנייה ואחריה, היו גם מי שנשאו את עלייה ב' ופעולות ההצלה בזמן מלחמת העולם השנייה.

זו היתה מערכת ייזום ותכנון, שליטה, בקרה וביצוע, שפעלה סביב "המדור לתפקידים מיוחדים", חלק מן המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. חבורתם של ראובן זסלני (שילוח), טדי קולק, אהוד אבריאלי, אליהו אפשטיין (אילת), ובמידת מה גם יעקב קליינבוים, עמנואל ילן (וילנסקי), גדעון רופר (רפאל), איגה שפירא (שמילאה תפקידים חשובים יותר מתפקיד מזכירת המדור), ועוד אחרים. ראובן זסלני-שילוח, טדי קולק ואהוד אבריאלי, שהיו כפופים ישירות למשולש הניהול או לבן-גוריון לבדו הם שהופקדו על הזרוע המבצעית של "המערכת המקבילה".³⁰ בשנות הארבעים הראשונות היה זסלני הוותיק, המנוסה והקרוב ביותר לבן-גוריון מבין שלושתם. מעמדו של קולק התחזק בהדרגה, אך עדיין היה שני לזסלני. אבריאלי היה אז בראשית דרכו.

גם שאול מאירוב (אביגור), ראש המוסד לעלייה ב', ואליהו גולומב, מפקד ההגנה, היו חלק מן המערך המבצעי הזה על-אף שלא נמנו עם המחלקה המדינית. הם היו גם בעלי מעמד פוליטי עצמאי. גולומב בתור אחד מראשי מפא"י ומפקדו למעשה של ארגון ההגנה עד מותו ב-1945, ומאירוב בתור ראש המוסד לעלייה ב', מבכירי ההגנה ודמות מרכזית במפא"י ובקיבוץ המאוחד.³¹ צבי שכטר (יחיאלי), שמשלב מסוים מילא תפקיד של מתאם ומפקד בפעולות הצנחנים היה גם הוא חלק מן המעגל הזה. גם משה אוורבוך (אגמי) חזר אל המעגל הזה בעיקר מאוקטובר 1943 סביב הפעולות להצלת יהודי יוון,³² ואחר-כך עסק בניסיונות לחילוץ יהודי רומניה. עוד נכללו בחבורה הזאת זאב שינד, וניה פומרנץ (הדרי) ומנחם בדר, שפעלו בתקופות מסוימות כחלק מן המערכת שהובילה ישירות מ"שטח" המבצעים אל ראש ההיררכיה הפוליטית. במשך הזמן נקלטו במערכת הזאת – או שולבו בפעולותיה אד-הוק – אנשים נוספים, כגון אליהו דובקין, מרדכי עליאש שייצא לשליחויות בטורקיה³³ ואחרים. לא

³⁰ על "המערכת המקבילה" ראה פרילינג, חץ בערפל, עמ' 202.

³¹ שם, עמ' 933.

³² על אוורבוך ופעולות הצלת יהודי יוון ראה שם, עמ' 511, 513-515, 517-518.

³³ שליחותו הראשונה של עליאש היתה בראשית פברואר, 1944, והוא והרב הרצוג דיווחו עליה בישיבת הנהלת הסוכנות ב-5 במרס 1944. הוא יצא שוב לשליחות לאיסטנבול ב-23 באוגוסט 1944, והגיע לשם ב-26 באוגוסט 1944. דוח על הנסיעה ראה הנהלת הסוכנות, 3 בספטמבר 1944, 10 בספטמבר 1944, אצ"מ. וראה גם לעיל הערה 26, וכן פרילינג, חץ בערפל, עמ' 373-369, 378-377. נראה לנו שטיבן המלא של השליחויות לא פוענח והן ממתונות לחוקר שיגאל אותן.

היה כל קשר כמעט בין המערכת הזאת ובין ועד ההצלה. אפילו המליאה של הנהלת הסוכנות עצמה לא היתה תמיד מודעת להיקפן וטיבן של הפעולות החשאיות שניהלה המערכת הזאת. החבורה הזאת פעלה ישירות על-פי ההוראות של ההנהגה המשולשת, הטריומוויראט (שלא היתה בו חלוקת כוחות שווה) של בן-גוריון, קפלן ושרת, בסדר הזה. מערכת הניהול הזאת, שהתקיימה במקביל למערכות הפוליטיות האחרות שהוזכרו לעיל, צמחה בשל הסבך המבני של מוסדות היישוב, ומורכבות השליטה והפעולה בסבך הזה שאבה את צידוקה מחשיבותן של הפעולות לעם היהודי ומן הצורך בשקט ובמשמעת מבצעיים. המשולש הזה היה במוקד פעולות ההצלה העיקריות, ולעתים, לפי העניין, הורחבה זירת השליטה החשאית והוכללו בה גם ראש ועד ההצלה וחבר הנהלת הסוכנות יצחק גרינבוים, עמיתו של בן-גוריון להנהגת מפא"י ברל כצנלסון ולעתים גם כמה אחרים. את שיתופו של ברל כצנלסון בהכרעות אין לבחון רק מן הבחינה הכמותית, שכן חשיבות רבה נודעה לגיבוי המוסרי והפוליטי שהעניק לבן-גוריון ולמשולש ההנהגה עד מותו באוגוסט 1944.

המערכת המקבילה ביטאה שניות ברורה. מצד אחד היתה חלק מן המערכת ההיררכית הפורמלית של מוסדות היישוב, ומן הצד האחר עקפה אותה. המערכת המקבילה היתה חלק מן המערכת הפורמלית, שהרי בראשה עמדו יושב-ראש הנהלת הסוכנות, גזבר ההנהלה וראש מחלקתה המדינית והם הפעילו אישים בכירים במחלקה המדינית. ראשי ההנהלה פיתחו מערכת של כפיפויות, דיווח וביצוע שלא היתה נתונה לפיקוח כלשהו של מליאת ההנהלה. נראה כי פעולותיה מומנו מסעיפי תקציב מעורפלים שהיה נהוג לכנותם קופה ב' וממקורות שמחוץ לתקציב השוטף.³⁴ לפיכך גם תקצובה של המערכת המקבילה היה מוסתר היטב וקשה מאוד לחקור אותו היום.

מכל מקום זו היתה הזירה לטיפול בנושאים חשאיים. היא פעלה בתוך ערפל וגם היא עצמה היתה מעורפלת. היא לא היתה מתואמת ו"תפורה" עד הסוף, ואף ששררה בה משמעת יחסית, התאפיינה גם היא לעתים באי-סדר ואף בסתירות בין נאמנויות שונות. הבדלי המזג בין האנשים נתנו אף הם את אותותיהם והתפתחה גם תחרות טבעית על מעמד ועל יוקרה מבצעית בשדה המגנטי – בשדה הכוח – שהתקיים סביב בן-גוריון.

I

מתחומי הפעולה השונים מתברר תהליך ניתוב הפעולות הרגישות, החשובות, אל הטריומוויראט ואל הזרוע הביצועית שלו עוד משלב מוקדם של ההיערכות לביצוע תכניות הצלה מקיפות. המגמה הזאת עלתה גם בהקשר של הניסיונות להצלת ילדים – אף שגם שם נוסו קודם לכן גם פתרונות אחרים. ההחלטה שהילדים באירופה הם היעד הראשון הראוי

³⁴ על קופות ב' בתקציבה של הסוכנות היהודית ראה פרילינג, *חץ בערפל*, עמ' 829-831, 915.

הצלה נתקבלה עוד בדיונים הראשונים שקיימה הנהגת היישוב מיד לאחר הפרסום הרשמי של דבר המתרחש באירופה. היו לכך כמה סיבות. הילדים הם החשופים ביותר לפגעי המלחמה, לרעב, לקור ולמחלות. ביישוב העריכו גם שהילדים יהיו הקרבנות הראשונים מפני שהנאצים לא יוכלו להפיק תועלת מעבודתם.³⁵ ועם זאת קיוו שבעלות הברית וגורמי סיוע בין-לאומיים יסכימו לסייע לילדים, והרגשות ההומניטריים החזקים כלפי הילדים יטו את כף המאזניים של בעלות הברית למען הצלה. גם לא היה אפשר לטעון שהנאצים השתילו מרגלים בקרב ילדים-פליטים כפי שטענו הבריטים כשנימקו את הסתייגותם מחילוץ יהודים. היה גם מקום לקוות שקליטתם של ילדים תעורר פחות התנגדות של בריטים וערבים, שהרי ילדים אינם נושאי נשק ולפחות בשנים הראשונות יהיו עול על כתפי היישוב יותר מאיום על יריבו. כן העריכו שלמען הצלתם של ילדים יהיה אפשר לאסוף יותר תרומות מיהודי העולם החופשי, והקצאת מימון ואשרות כניסה להצלתם של ילדים לא תעורר מחלוקות ביישוב ובתנועה הציונית ואיש לא יוכל לציין אינטרס ראוי יותר לסיפוק מתוך האמצעים המצומצמים.³⁶

הציפייה שבעניין הילדים יגלו כולם הבנה מיוחדת היתה חזקה כל-כך עד שדיברו על עשרות אלפים – אולי מאות אלפים ילדים – שניתן יהיה לחלצם מאזורי הכיבוש, ובחודש-חודשיים הראשונים שלאחר הפרסום הרשמי של דבר ההשמדה כבשה האופטימיות הזאת את רוב העוסקים בכך. כל המפלגות הגדולות, ארגונים ותנועות דנו בכך וביקשו להשתתף במפעל החשוב הזה. גם כאן פעלו הרצון הכן, הטבעי-ההומניטרי לקחת חלק בהצלת הילדים, אבל גם הרצון לקבל חלק נכבד מן הילדים ולקלוט אותם – כחומר ביד היוצר – כל תנועה בדרכה.³⁷

כבר בתחילת הדיונים הציע בן-גוריון לייעל את תהליך קבלת ההחלטות, הניהול והביצוע של הפעולה שברור היה שתהיה מורכבת מכל בחינה שהיא, ובוודאי גם מן הבחינה הלוגיסטית. בן-גוריון הסביר לעמיתיו בהנהלת הסוכנות שמערך הקליטה – בעיקר הלשכה לעליית הנוער בראשותה של הנרייטה סולד – אינו מתאים לפעולה גדולה כל-כך, מה עוד שמדובר היה בפעולה מורכבת מבחינה מדינית וצבאית, ולכן יש צורך ב"מוסד הנהלה אשר יטפל בשאלה

³⁵ על עדיפות הצלת הילדים ראה שם, פרק רביעי, עמ' 213-211, וכן הנהלת הסוכנות, 22 בנובמבר 1942, אצ"מ. על התכנית להצלת הילדים ובתוך כך גם על הניסיון לפתוח פתח להצלה גם דרך שוודיה, ראה פרק רביעי, חלק ב, "שליחותו של אדלר-רודל לשוודיה".
³⁶ על הדיונים בשאלת הצלת הילדים ראה בעיקר ישיבת הנהלת הסוכנות, 22 בנובמבר 1942, אצ"מ, וישיבת מזכירות מפא"י, 24 בנובמבר 1942, אמ"ע. וכן ראה גם פרילינג, חץ בערפל, עמ' 211.

³⁷ על הפולמוס שהתפתח ביישוב סביב שאלת קליטת הילדים והמאבקים עליהם ראה שם, עמ' 221, 365. ובהרחבה: טוביה פרילינג, "מעורבותו של בן-גוריון בהצלת ילדים ובפולמוס הקליטה, נובמבר 1942-מאי 1945", עבודת גמר לתואר שני, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1982.

חיונית זו". הוא הציע שוועדה של הנהלת הסוכנות תעבד תכנית רחבה לקליטת ילדים בארץ-ישראל, והציע הרכב ששיקף גם את החשיבות שייחס לנושא, אבל גם את נטייתו לרכז את הפעולה הזאת במרחב מבוקר: בן-גוריון, גרינבוים וקפלן ושני המנהלים של מחלקת העלייה, דובקין ושפירא.³⁸

הנהלת הסוכנות קיבלה את הצעתו של בן-גוריון וועדת המשנה של הנהלת הסוכנות, הוועדה המיוחדת לענייני העלאת ילדים, התכנסה לישיבתה הראשונה כבר למחרת מינויה. ההתכנסות הדחופה העידה גם היא על כוונה לקדם את נושא הילדים במהירות הגדולה ביותר. חמשת חברי הוועדה ועמם מזכיר ההנהלה דב יוסף דנו בהבאת ילדי טהרן,³⁹ בארגון מחדש של מערך הקליטה ביישוב, בשיתוף הפעולה עם הג'וינט, בהבאת ילדים מארצות הבלקן ובתכנית רחבה לקליטת הילדים.⁴⁰ עוד החליטה הוועדה לנתק את הקשר בין הלשכה לעליית הנוער ובין המחלקה הגרמנית שליד הסוכנות ולמנות הנהלה חדשה ללשכה מתוך מגמה ברורה: להגביר את שליטתה של הנהלת הסוכנות בלשכה לעליית הנוער.

אלא שהכוונה להביא לארגון מחדש של מערך הקליטה המרכזי ליישוב נכרכה עד מהרה בהאשמות שמפא"י מנסה להשתלט על הילדים, וצריך היה למצוא דרכים לבלום את הסערה בעודה באיבה. בן-גוריון הציע שהנרייטה סולד תישאר בהנהלת הלשכה לעליית הנוער, מן הסתם גם כדי לנצל את ניסיונה הארגוני והפדגוגי ואת קשריה עם "הדסה" ועם יהדות ארצות-הברית וגם כדי להקהות את עוקצן של האשמות שכבר ניסרו בחלל האוויר. ואף-על-פי-כן, משעה שהתברר שהנהלת הסוכנות מבקשת להבטיח לעצמה רוב ושליטה בהנהלת הלשכה לעליית הנוער ובגופים אחרים שעתידיים לנהל את פעולות ההצלה והקליטה,⁴¹ החל גם כאן תהליך של סיפוח גורמים נוספים שביקשו ייצוג בוועדה להצלת ילדים וקליטתם. עד סוף 1944 גדלה הוועדה ושינתה את פניה. גורמים שונים ביישוב – מפלגות, תנועות, חוגים דתיים, קיבוצים – כל אלה ואחרים דרשו ייצוג בוועדה. הכל רצו להבטיח לעצמם שיישלו אליו ילדים – אותם ילדים שבסופו של דבר, ולהוות כולם, לא הגיעו.

³⁸ פרילינג, חץ בערפל, עמ' 221, וכן הנהלת הסוכנות, 13 בדצמבר 1942, אצ"מ; על עמדת ההנהלה (כל ילד שאפשר להוציאו ובשלב ראשון 25 אלף) והעברתה לבריטים, ראה יומן יוסף, 13 בדצמבר 1942, דבריו למזכיר ממשלת המנדט, שם, S25/1510.

³⁹ פרילינג, חץ בערפל, עמ' 365, 783, וכן הערה 37 לעיל.

⁴⁰ ועדת החמישה להצלת ילדים, או ועדת המשנה של הנהלת הסוכנות, הוועדה המיוחדת לענייני העלאת ילדים, התכנסה לישיבתה הראשונה ב-14 בדצמבר 1942, למחרת מינויה. ההתכנסות הדחופה העידה גם היא על כוונה לקדם את נושא הילדים במהירות הגדולה ביותר. ב-9 בדצמבר 1942 כבר מסרה את מסקנותיה לבן-גוריון. מיד אחר-כך התקיימה ישיבת מזכירות מפא"י, ואחרי דיון ארוך הציג בן-גוריון את תפיסתו הרחבה בשאלת הילדים והתווה את קווי הפעולה. שם, עמ' 222.

⁴¹ על הגברת השליטה של הנהלת הסוכנות על הלשכה לעליית הנוער, ראה שם, עמ' 223-222.

הוועדה הלכה ותפחה עד שהפכה לגוף עקר. הוספת נציגים לגוף המחליט יצרה תהליך אינפלציוני לא נשלט. כמו ועד ההצלה התרחבה גם היא לממדים "פרלמנטריים" ואיבדה את הסיכוי להיות גורם ראוי לדיון ופעולה בנושאים רגישים. אחד הביטויים העיקריים לתהליך הזה היתה העובדה שבן-גוריון וקפלן הדירו את רגליהם מן הוועדה. משעזבו הועתקה הפעולה העיקרית במרחב הזה למסגרות אחרות.⁴²

הנה כי כן, גם ועד ההצלה, גם הוועדה לענייני חילוץ הילדים וקליטתם ואחר כך גם משלחת היישוב באיסטנבול, עברו תהליכי צמיחה ועקב כך גם תהליכי עיקור מואצים. הלחצים הטבעיים להיות חלק מן המפעל, לקחת חלק בהחלטות, ומבחינות מסוימות גם ביכולת לנתב את אמצעי ההצלה אל הקהל המועדף על כל צד, הביאו בסופו של דבר לנטרול הגופים הללו. הפעולה הועתקה למגזרים אחרים.

ז

דוגמה מובהקת לתהליך התגבשותם של הטריומוויראט והמערכת המקבילה והתחדדותם אפשר לראות גם סביב צאתו של אליעזר קפלן לשליחות בטורקיה, כשלושה-ארבעה חודשים לאחר המפנה בתודעתו של היישוב באשר למתרחש באירופה. במסע הזה בא שוב לידי ביטוי דפוס פעולה השופך אור על אחורי הקלעים של הנהגת היישוב שבו התנהלה למעשה הפעילות החשאית והחשובה של היישוב. כל אימת שנראה היה שמסתמנת אפשרות של ממש להצלה, שוגרה לאזור הפעולה משלחת בראשותו של קפלן או שרת, עמיתיו של בן-גוריון למשולש ההנהגה. גם הצטרפותו ומעורבותו של אליהו אפשטיין (אילת) בשליחות, האנשים שעמם נפגשו, הנושאים שנידונו בפגישות, אופי הדיווח בארץ על הפגישות – ובעיקר מה לא דווח לוועד ההצלה ולהנהלת הסוכנות במליאתה – מציגים את דפוס הפעולה הזה. עקב הצורך לבדוק את אפשרויות הפעולה באיסטנבול הוחלט שקפלן ייסע לטורקיה. על הפרק עמדו באותו הזמן התכנית להצלת הילדים ושתי תכניות כופר, תכנית טרנסניסטריה ותכנית סלובקיה. בשבוע הראשון של מרס 1943 יצא קפלן למסע. חברו למסע היה איש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית אליהו אפשטיין (אילת). בתקופת שירות קודמת בטורקיה ובפעילותו בתחום השיתוף החשאי עם הבריטים בשנים 1940-1942 קשר אפשטיין קשרים עם דיפלומטים זרים, עם פקידים ושרים טורקים ועם אנשי מודיעין בריטים שסייעו לשליחי היישוב בנושאי הצלה.⁴³

⁴² על ועדת החמישה להצלת ילדים ראה שם, עמ' 365, 783, וכן פרילינג, "מעורבותו של בן-גוריון בהצלת ילדים"; הנ"ל, *דוד בן-גוריון והשואה 1939-1945*, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1991. וראה שם, בהרחבה על המשך תהליך גידול הוועדה גם במהלך 1944 ועד סוף המלחמה.

⁴³ כבר ביולי 1940 נשלח אפשטיין לטורקיה ושימש שם נציג המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. באוקטובר 1940 ובמרס 1941 הגיע אפשטיין לביקורים נוספים ושהה שם חודשים

על אפשטיין הוטל לפלס לקפלן את הדרך אל גורמים חשובים ולסייע לו להרחיב את מערך הפעולה החשאית של היישוב באיסטנבול שעל-פי הנחתם של הטריומוויראט וסובביו היה האפיק העיקרי לקידום תכניות הצלה בקנה מידה גדול. ואף-על-פי שכבר באמצע ינואר נחתם הסכם לשיתוף פעולה בין אנשי היישוב לגורמים במודיעין הבריטי (ההסכם בין זאב שינד, איש המוסד לעלייה ב', ובין קולונל טוני סימונדס (Anthony [Tony] Simmonds), מפקדה של יחידת מודיעין בריטית שאחד מיעדיה היה חילוץ שבויים),⁴⁴ סברו בן-גוריון, קפלן, שרת ושותפיהם שיש להרחיב את מערך הפעולה החשאית באיסטנבול ולכוננו על שיתוף פעולה עם רשויות מודיעין בריטיות, וככל הניתן גם עם הרשויות המקבילות האמריקניות. הניסיונות האלה הושטתו על ההנחה שלמרות מדיניותן הכוללת של ארצות-הברית ובריטניה בסוגיות של הצלה ניתן יהיה למצוא בתוך ארגוני המודיעין שלהן גורמים שלדעתם יש ליישוב ולאנשיו יש מה לתרום לפעולתם המגוונת בשטחים הכבושים. הסכם סימונדס-שינד, למשל, נגזר מן ההיגיון הזה.

אליהו אפשטיין היה איש שטח מובהק ובעל קשרים טובים בקרב אנשי מודיעין וממשל באזורים שונים, לרבות טורקיה. ביוני 1940 ביקר שם לראשונה בזמן המלחמה והחל לרקום קשרים עם אנשי ממשל טורקים. כבר אז נפגש עם אנשי שירות הריגול הבריטי בטורקיה, MI6, שכונה גם SIS (Secret Intelligence Service).⁴⁵ ב-1941 חזר לשם ונועד שוב עם קציני SIS, אז גם התוודע לקומנדר סנדרס וולפסון (Sonders Wolfson), אחד מקציני SIS בטורקיה, ולקולונל הרולד גיבסון (Gibson), מפקד SIS באיסטנבול, מי שעמדו גם ברקעו של הסכם ינואר 1943 שהוזכר לעיל.

אחדים מאביב 1941. עוד על כך ראה יואב גלבר, *שורשי החבצלת – המודיעין ביישוב, 1918-1947*, תל-אביב, 1992, עמ' 455-456, 481-482, 540. על שליחותם המשותפת של קפלן ואפשטיין במרס 1943 ראה יומן ביקור של אפשטיין בקושטא, 23-6 במרס 1943, אצ"מ, S53/230, וכן שם, "רשימות קפלן מזמן ביקורו בתורכיה מרס 1943".⁴⁴ פרילינג, *חץ בערפל*, עמ' 429-431, 433-434. ההסכם הזה נחתם ב-15 בינואר 1943, והוא הביא להרחבת שיתוף הפעולה עם השירותים החשאיים של בעלות הברית, והוביל לאימוניה של קבוצת הצנחנים הראשונה. על פגישת הרולד גיבסון עם קפלן ואפשטיין ראה אליהו אפשטיין (אילת), יומן מביקור בטורקיה, 26 - 23 במרס 1943, אצ"מ S53/230 (אב"ג, תכ"כ), עמ' 17.

⁴⁵ על גופי המודיעין הבריטי ראה פרילינג, *חץ בערפל*, עמ' 385-386. שם גם על הגופים האמריקניים. עוד על הגופים האלה ראה גלבר, *שורשי החבצלת*; Shlomo Aronson, *The Quadruple Trap: Hitler, the Allies, the Jews and the Arabs: 1919-1945*, (Forthcoming); Patrick Howarth, *Undercover: The Men and Women of the Special Operation Executive [SOE]*, London 1980; Edward Spiro, *Inside SOE*, London 1966; R. V. Jones, *The Wizard War, British Scientific Intelligence, 1939-1945*, New York 1978; R.H. Smith, *OSS, The Secret History of America's First Central Intelligence Agency*, Berkeley-Los Angeles-London 1972; C. Ford, *Donovan of OSS*, Boston-Toronto 1970.

קולונל הרולד גיבסון (Harold L. Gibson) שירת באיסטנבול בשנות העשרים וידע לקשור קשרים הדוקים עם המשפחות העשירות והמפורסמות שם. עד פרוץ המלחמה היה ראש הסניף של SIS בצ'כיה, וקשריו עם גורמי מודיעין במרכז אירופה היו בעלי משמעות במהלך המלחמה. אחיו, ארצ'יבלד גיבסון (Archibald Gibson), היה עיתונאי בטיימס הלונדוני וגם איש מודיעין שעמד בראש משרד SIS בבוקרשט.⁴⁶

כעבור פחות מחודשיים (במהלך אפריל-מאי 1943), מילא הרולד גיבסון תפקיד חשוב ב"קליטתם" של אנשי התחנה החדשה של OSS (Office of Strategic Services) – גוף הביון האמריקני – באיסטנבול. בתוך זמן קצר היה אחד מן הגורמים במערך היחסים שקם בין בריטים, ארץ-ישראלים, אמריקנים וסוכנים נאצים במהלך מאמצייהם של אנשי היישוב לסייע ליהודים באירופה הכבושה ולהצילם.

אפשטיין נועד אפוא עם גיבסון⁴⁷ ופרס לפניו את התכנית להחדיר שליחים מן היישוב אל תוך השטחים הכבושים: היישוב יקים "קשר יותר אמיץ עם תנועתנו בשטח הכיבוש הנאצי", ואילו גיבסון יזכה ב"מקורות מהימנים של אינפורמציה על הנעשה בשטח האויב". גיבסון קיבל את ההצעה והוחלט שהעניין יעלה שוב לדיון בפגישה בהשתתפות קפלן ובה יסוכמו התנאים סופית.⁴⁸

ימים אחדים אחר כך התקיימה הפגישה המשולשת. גיבסון הציג גישה עניינית וישירה: הוא "מעוניין בביצוע מהיר של התוכנית בדבר שיתוף הפעולה". הוא "אינו מתחשב בחישובים והשיקולים השונים שמעסיקים את השלטונות בארץ ישראל". החלטתו לקדם את שיתוף הפעולה כרוכה בהעמקת הפעילות הצבאית של בעלות הברית בדרומה, מרכז ומזרחה של אירופה, בעליית משקלה של איסטנבול ובנדוניה של היישוב – אנשים המכירים היטב את ארצות מוצאם, אוכלוסייה בארצות הכבושות ומחתרות ציוניות.

אפשטיין סיכם ביומנו את עיקרי הפגישה והוסיף שהוא "מחשיב את קשרינו עם האיש הזה והידוקם השיטתי", שכן השפעתו האישית הרבה של גיבסון וההיקף הנרחב של פעולתו פותחים לפני היישוב אפיקי פעולה חשובים לעתיד. הפגישה הסתיימה בהסכמה וברוח טובה. הוחלט להעמיק את שיתוף הפעולה, לחלוק ידיעות מודיעין, להביא אנשים נוספים

⁴⁶ פרילינג, חץ בערפל, עמ' 431; B. Rubin, *Istanbul Intrigues*, New York 1992, p. 90; אפשטיין התוודע לגיבסון ולוולפסון בביקוריו הראשונים בטורקיה במחצית הראשונה של מלחמת העולם הראשונה. ראה, למשל, אפשטיין לשרת, 24 ביוני 1941, אצ"מ, 25/10372.

⁴⁷ פרילינג, שם; אפשטיין לשרת, שם, שם.

⁴⁸ פרילינג, שם; וכן יומן ביקור של אפשטיין בקושטא, 23-6 במרס 1943, אצ"מ, S53/230, עמ' 5; וראה גם שאול מאירוב, "צנחנינו", בתוך זרובבל גלעד, עורך, *מגן בסתר*, ירושלים תש"ח, עמ' 195, ניסיונות המחלקה המדינית להקים קשר עם הבריטים, אמריקנים, יוגוסלבים, צ'כים ואחרים.

לצורך המשימות העתידיות ולהפקיד את זאב שינד על הקמת משרד חקירות באיסטנבול כדוגמת המשרד שפעל זה מכבר בחיפה.⁴⁹

קפלן ואפשטיין ניסו לכונן קשרים דומים גם עם האמריקנים בטורקיה ולבדוק עד כמה אפשר לשתף עמם פעולה ונועדו עם אנשי מודיעין אמריקנים בשגרירות ארצות-הברית באנקרה ועם אנשי הקונסוליה באיסטנבול. מתכונת הפעולה חזרה על עצמה: אפשטיין גישש והכשיר את הקרקע ואחר כך בא קפלן וגיבש את הסיכומים ואת ההתחייבויות הסופיות. הם נפגשו עם הקונסול הכללי של ארצות-הברית באיסטנבול ברטון ברי (Burton Berry), עם סגן השגריר האמריקני רוברט קלי (Robert Kelly), עם פרופ' ארנסט רייט (Ernest Wright) ועם אחרים, לרבות קצין המודיעין הבריטי ארתור ויטול (Artur Whittall).⁵⁰

עד שהוקמה תחנת OSS באיסטנבול באפריל-מאי 1943 היה הקונסול ברי איש מודיעין יותר מדיפלומט והוא הופקד על איסוף המודיעין מאזור הבלקן ועל הקשרים החשאיים עם האזור הזה. גם אחר כך היה מעורב מאוד בנושאי מודיעין שונים.⁵¹

בסוף מרס חזר קפלן ארצה. הוא דיווח לחברי ההנהלה על אשר למד בטורקיה ועל אשר עשה שם. הוא סיפר שבעקבות היחלשותה של גרמניה והתערעורת האמונה בניצחוננו של היטלר הגמישו כמה מדינות גרות את מדיניותן כלפי היהודים ועתה הן מוכנות להתיר להם לצאת מתחומן או לעבור דרכן.⁵² ממשלת רומניה, למשל, מוכנה להתיר את הוצאתם של 5,000 ילדים יתומים מטרנסניסטריה, אם תתחייב הנהלת הסוכנות להוציאם מרומניה. קפלן כבר התחייב שיוקצו ליתומים אלפיים רישיונות עלייה ואחר כך יוקצו רישיונות נוספים ככל שיידרש. הוא גם התחייב להשתתף בהחזקתם. בעקבות פעילותם השיטתית של יהודי רומניה בראשותו של הד"ר וילהלם פילדרמן, ראש ארגון הקהילות שם, ומכוח ההתחייבויות של קפלן הסכימו שלטונות רומניה "שהילדים יועברו מטרנסניסטריה לרומניה הישנה לזמן מה למען הבריאים קצת וגם בכדי שברגע האחרון לא תהיינה הפרעות".⁵³

קפלן למד בהרחבה גם את סוגיית התעבורה. הוא גילה שהמציאות היתה קשה יותר מן הדיווחים המחמירים של השליחים. טורקיה היתה פקוקה לחלוטין ומערכת מסילות הברזל

⁴⁹ פרילינג, שם, עמ' 431-432; אפשטיין, יומן הביקור, שם, עמ' 17; שם, מתוך "רשימות קפלן מזמן ביקורו בתורכיה מרס 1943", עמ' 5. בראש משרד החקירה בחיפה עמד עמנואל וילנסקי (ילן). המשרד עסק בחקירת פליטים שהגיעו מן הבלקנים ובאיסוף מידע צבאי. בראש המשרד באיסטנבול עמד תחילה זאב שינד, אחר-כך טדי קולק ובסוף 1943 – אהוד אבריאל.
⁵⁰ פרילינג, שם; אפשטיין, יומן הביקור, עמ' 15; שם, מתוך "רשימות קפלן מזמן ביקורו בתורכיה מרס 1943", עמ' 5; יהודה באואר, "הצנחנים ותוכנית ההתגוננות", *ילקוט מורשת* א (נובמבר-דצמבר 1963), עמ' 88.

⁵¹ פרילינג, שם; וכן גם Rubin, *Istanbul Intrigues*, p. 136.

⁵² דיווחים על המסע ראה הנהלת הסוכנות, 28 במרס 1943, אצ"מ; ועד ההצלה, 28 במרס 1943, אצ"מ, S26/1237; מזכירות מפא"י, 30 במרס 1943, אמ"ע; וראה גם פרילינג, שם, עמ' 437.

⁵³ שם.

שלה לא פעלה. אפילו מטענים חיוניים של בעלות הברית הגיעו לצפון טורקיה חודשיים לאחר שפרקו אותם בנמליה הדרומיים. "דרשנו שיתנו לנו חמישה קרונות לשבוע", סיפר קפלן, "וזוהיה מאפשר לנו להעביר, אמנם לא בנוחיות, 300-350 ילד בשבוע". אפילו הדרישה הזאת לא נענתה והטורקים לא אבו להבטיח קרונות אפילו לא ל- 200 ילדים בשבוע.⁵⁴

קפלן חזר ואישר את המידע שגם הנתיב הימי חסום כמעט לחלוטין. נציגי היישוב היו מוכנים לשלם מחיר מופקע תמורת הובלת פליטים יהודים, ואמנם חברות ספנות שונות שפנו אליהן גילו נכונות להשכיר להם אניות משא, אולם התעוררו קשיים אחרים: שלטונות טורקיה לא היו מוכנים להתיר לספינותיהם להוביל את הפליטים ללא אישור של בריטניה. הבריטים עדיין לא קיבלו הנחיות ברורות וסופיות בעניין, וההנחיות הזמניות שקיבלו היו שליליות. גם המשרדים ללוחמה כלכלית ולתחבורה ימית בממשלת בריטניה התנגדו לשימוש בשתי אניות רומניות שלכד הצי הבריטי.

קפלן הסיק שבריטניה אינה מזדרזת לסייע להוצאת הילדים מאזורי הסכנה, למרות הכרזותיה והשינויים שהסתמנו במדיניותה. חלפו כארבעה חודשים מאז מסרו הבריטים את הסכמתם לכניסתם של 4,000 עד 5,000 ילדים ראשונים ועדיין לא היה אפשר לציין ילדים רבים שחולצו מאזור הסכנה הודות להסכמה הזאת.

קפלן בישר על הסכמתו של הצלב האדום לקחת את האניות תחת חסותו ועל הסכמתם של הסובייטים לא לפגוע באניות פליטים במסען בים השחור. אלה היו תנאים הכרחיים להובלתם של פליטים בים, אך לא היה בהם די. לא היה ברור מי היו אחראים ישירות לטיבועה של "סטרומה" בפברואר 1942 בים השחור, הסובייטים או הנאצים, והיה חשש שמא יישנו מקרים כאלה.

עוד דיווח קפלן על שורה של ניסיונות שונים של השליחים ליצור נתיב יעיל להובלת פליטים יהודים בדרך הים באמצעות שכירתן או רכישתן של אניות מארצות שונות. כל הניסיונות לא צלחו. השליחים הציעו שאניות שוודיות נייטרליות יפליגו מרומניה או מבולגריה (לאחת מהן הובטח "סכום ענקי"), אולם נאמר להם כי "ניתנו התחייבויות חגיגיות לגרמניה שישתמשו... [בהן] רק בשביל הובלת צרכי מזון, והצלב האדום הבין-לאומי איננו רואה כל דרך להפר את ההתחייבות הזאת וגם [אינו רואה כל דרך] לנהל משא ומתן על שינוי ההתחייבות הזאת...".⁵⁵

קפלן סקר גם את רשמיו ביחס לתכנית טרנסניסטריה. הוא סיפר שבביקורו בטורקיה למד שאין מקום ל"פעולות סנסציוניות", שתכנית טרנסניסטריה "נתבררה כלא רצינית וכלא ריאלית". התכנית קרסה משום ש"מראש היא היתה לא ריאלית". פעולות מנע של הגרמנים ברומניה ומחסור באניות שם (הגרמנים שלטו ברובן), איסורים על מעבר ופעולה מכשילה של

⁵⁴ ש.מ.

⁵⁵ מזכירות מפא"י, 30 במרס 1943, אמ"ע, וכן פרילינג, שם, עמ' 438.

הבריטים בטורקיה – כל אלה שמטו מראש כל אפשרות לחלץ את המגורשים ששרדו בטרנסניסטריה. הד"ר פילדרמן ואחדים מעמיתיו הבינו זאת עוד בינואר.⁵⁶ קפלן העריך שיש סיכוי ותועלת בתכנית הצנועה לחלץ את המגורשים מטרנסניסטריה אל רומניה גופא באמצעות שוחד או באמצעות ניצול רצונם של אישים ברומניה לרכוש לעצמם "אליבי" לקראת תבוסה אפשרית של גרמניה. קפלן הורה אפוא לשליחים לנצל הזדמנות שצצה בעודו באיסטנבול ולהעביר 5,000 ילדים יהודים מטרנסניסטריה לרומניה. העלות המשוערת של החילוץ היתה 75-100 אלף לא", וקפלן הנחה את השליחים לנקוט כל פעולה נדרשת והתחייב שההנהלה תשיג את הסכום הדרוש. בשבוע הטעים קפלן כי "יש הכרח להמשיך" בפעולה הזאת ו"נראה מהחיים" אם תהיה צעד ראשון לקראת חילוץ פליטים נוספים.⁵⁷ בפרוטוקולים של ישיבות ההנהלה אין זכר לדיווח של אליעזר קפלן על המגעים הענפים שניהל בתחום קשירת הקשרים החשאיים עם הבריטים והאמריקנים. אולי דיווח והדברים לא נרשמו בפרוטוקול מפאת רגישותם, וייתכן שלא דיווח מחשש הדלפות; מכל מקום אין כל עדות לכך שקפלן סיפר לעמיתיו במליאת הנהלת הסוכנות שהוא ואליהו אפשטיין נועדו עם שורה של דיפלומטים ואנשי מודיעין אמריקנים ובריטים ודנו אתם על אפיקים לשיתוף פעולה חשאי שיועיל לכל הצדדים.⁵⁸

לעומת זאת דבר המגעים הללו הובא לפני בן-גוריון. קפלן ואפשטיין דיווחו לו על פעולותיהם ועל סיכומיהם עם אנשי השירותים החשאיים באיסטנבול ובאנקרה. כדרכו, רשם בן-גוריון ביומנו לקונית את עיקרי הדברים: "גיבסון (אנגלי), קיילי (מיניסטר אמריקאי) באנקרה, עוזרו הראשי בקושתא ג'ורג' ברי [צ"ל: ברטון ברי] (אמריקני). על ידו עוזר ווריט (נשיא הקולג') – שינד יעמוד בקשר עם שניהם. המטפל מצד גיבסון הוא מייג'ור ארטור ויטול (קצין פספורט בקושתא)."⁵⁹

⁵⁶ להתבטאותו של קפלן ראה מנחם בדר, *שליחויות עצובות*, מרחביה 1954, עמ' 60. וכן פרילינג, שם, עמ' 302-303. וכן גם מנחם בדר אל וניה ושינד, 11 ביוני 1943, ארכיון מורשת, גבעת חביבה, D.1.713.

⁵⁷ הנהלת הסוכנות, 28 במרס 1943, אצ"מ; ועד ההצלה, 28 במרס 1943, אצ"מ, S26/1237; מזכירות מפא"י, 30 במרס 1943, אמ"ע; על המצב הקשה בטרנסניסטריה הוועד ליהודי אירופה הכבושה, "מודיעין", עמ' 2-3, העתק לבן-גוריון, 5 במרס 1943, אצ"מ, S26/1240, שם, על ההצעה להעביר חמשת אלפים יתומים מטרנסניסטריה לרומניה; וראה גם דובקין, 28 במרס 1943, שם, S26/1237; הנהלת הסוכנות, 28 במרס 1943, אצ"מ; מזכירות מפא"י, 30 במרס 1943, אמ"ע; דבר, 10 במרס 1943, 25 במרס 1943.

⁵⁸ אפשטיין לשורה של בעלי תפקידים בשגרירויות ובקונסוליות של בריטניה וארצות-הברית באנקרה ובאיסטנבול, 7 באפריל 1943, אצ"מ, S25/22674.
⁵⁹ על התייחסותו הקצרה של בן-גוריון לעניין ראה יומן בן-גוריון, 28 במרס 1943, אב"ג. בן-גוריון נפגש עם ויטול כשיצא במרס 1944 לביקור בבולגריה.

מייג'ור ארתור ויטול היה בן למשפחת מהגרים בריטים עשירה שהתיישבה באיסטנבול. הוא היה קצין ב-SIS, ופעל במסווה של קצין ביקורת דרכונים. ויטול היה אחד הידידים המובהקים והקרובים של שליחי היישוב בטורקיה.

פרופ' רייט היה נשיא רוברט קולג', הקולג' האמריקני באיסטנבול שהיה מוסד פרוטסטנטי ומעוז מערבי. אווירתו היתה קוסמופוליטית והוא שכן על אחת הגבעות המשקיפות על הבוספורוס. בין כותלי הקולג' הסתופפו בין השאר אנשים ששירתו אינטרסים פוליטיים ומודיעיניים של האמריקנים באיסטנבול. הקונסול ברי הפעיל את רייט, ובהמשך גם את מחליפו ד"ר פלוייד בלק (Floyd Black), באיסוף מודיעין ובייעוץ בעניין הבלקנים.⁶⁰

מיד עם שובם ארצה דאגו קפלן ואפשטיין להמשיך במגעים עם גיבסון. גם למהלכים הללו אין כל ביטוי בישיבות הנהלת הסוכנות וועד ההצלה. אפשטיין, מאירוב וקולק נפגשו עם קצין SIS בקהיר, סמית רוס (Smith Ross), ועם קצין SIS בירושלים, ריד (J. C. Reed) כדי לתאם פעולות ולדון ביישומו של הסכם גיבסון-קפלן. גם הופר (Hooper), אחד מעוזריו של ריד, נכח בפגישה.⁶¹

טדי קולק מונה לאיש הקשר. קפלן ואפשטיין גם הציגו אותו לבני שיחם.⁶² קולק היה אז איש המחלקה המדינית, בן 32, ובאותה עת חבר קיבוץ עין גב. הוא ניחן בקסם אישי וביכולת ליצור קשר עם אנשים, תכונות שהקנו לו מוניטין גם בתפקידים שמילא אחר כך – ברכש, בשירותי הביון ערב הקמת המדינה ובהיותו מנכ"ל משרד ראש הממשלה וראש עיריית ירושלים. אמנם באיסטנבול הוסכם בין קפלן ואפשטיין ובין גיבסון שאיש הקשר יהיה זאב שינד, אולם בירושלים העריכו כי שינד עסוק מדי בענייני המוסד לעלייה ב' וסברו שנחוץ לתגבר את המשלחת באיסטנבול באנשים מתאימים. זו היתה הזדמנות פז להציב את קולק בעמדת המפתח החשובה שם.

סמית רוס לא היה דמות חדשה בעבור זסלני ועמיתיו. כבר בסוף פברואר ביקר בירושלים כדי לקדם את סיכומי סימונדס-שינד מינאר שהובילו לאימוניה של קבוצת הצנחנים הראשונה. סמית רוס וצוותו הגדירו את סוג המועמדים הנדרשים, בדקו את רשימות המועמדים שהוצעו וראיינו את המועמדים.

הם חקרו שוב את זסלני על התאים הציוניים בבולגריה, ברומניה ובהונגריה ושאלו אותו עד כמה הם חשאים ומבצעיים, שכן תוכנן כי התאים האלה יהיו נקודות החבירה והמסתור של

⁶⁰ על הקולג' וד"ר בלק ראה איירה הירשמן, *מסטרומה עד הנה*, ירושלים 1974, עמ' 118; Rubin, *Istanbul Intrigues*, pp. 25, 136-137, 164. הסתוות כקצין ביקורת דרכונים היתה מתכונת פעולה רבת ימים ושכיחה אצל אנשי SIS והיא הופעלה גם בברלין. ראה Anthony Cave Brown, *Bodyguard of Lies*, London 1976, pp. 28-29, 160.

⁶¹ סיכום פגישה, 7 במאי 1943, אצ"מ, S25/8884.

⁶² שם.

הבריטים ואנשיהם שם. זסלני הבטיח להם שהתאים קיימים ובטוחים ובאחרונה אף הצליחה המשלחת באיסטנבול להקים עמם קשר טוב.⁶³

בפגישת התיאום שכונסה בירושלים בעקבות הסכם גיבסון-קפלן נוסחו התחומים של שיתוף הפעולה:

ריכוז ידיעות על המתרחש בבלקנים מפי עולים ומקורות יהודיים אחרים.
החדרת שליחים לארצות הבלקן. המחלקה האנגלית תסייע בהחדרת השליחים בתנאי שהאנשים האלה ישמשו גם את השלטונות הצבאיים הבריטיים (בעיקר בתחום איסוף המידע). הסוכנות תשלח לאיסטנבול איש מיוחד שירכז את איסוף המידע וישמש מקשר עם המחלקה הבריטית הנדונה בכל העניינים הנוגעים לניצול קשריה של הסוכנות ושל חוגים יהודיים אחרים עם ארצות הכיבוש.

טדי קולק הוא האיש, כך הודיעו בפגישה. עוד אמרו שחשוב שפעולתו המתוכננת של קולק באיסטנבול תתואם עם משרד החקירות המנוסה והפעיל בחיפה בראשותו של עמנואל וילנסקי, ש"הגיש עד היום מאות רבות של דו"חים אשר זכו להערכה רבה מצד מרכזי הבינה האנגלים במזרח התיכון ובלונדון". הוסכם שבאיסטנבול יחקרו העולים בנושאים שאינם סובלים דיחוי כגון תנועת כוחות, ואילו החקירה המלאה תיערך בחיפה.

באשר לשליחים חודרים גילו משתתפי הפגישה כפילות בין ההסכם עם סימונדס להסכם עם גיבסון. באותה שעה כבר התחילה בקהיר הכשרתם של האנשים שיועדו לצאת למשימות שתוכננו עם סימונדס. בירושלים החלו להיערך ליציאתם. לכן החליטו משתתפי הפגישה להבחין בין שני סוגים של שליחים חודרים. השליחים שישלחו לפי הסכם גיבסון-קפלן "יהיו בעיקרם שליחים ציונים". הם יבצעו גם שליחויות למען הבריטים, תמורת הסיוע שיושיטו גיבסון ואנשיו. לעומת זאת השליחים שישלחו לפי הסכם סימונדס-שינד "שליחותם הבריטית אינה רק תפקיד משני". הדבר יתבטא גם באופי האימונים: מי שיתאמנו בקהיר יעברו "קורסים יסודיים מאוד", ואילו השליחים שישוגרו בעקבות ההסכם החדש יקבלו רק אימון חלקי בעניינים צבאיים. הסיכום נמסר גם לגיבסון באיסטנבול והוא אישר אותו.⁶⁴ הבריטים, על כל פנים קצינים כגון גיבסון וסימונדס, הסכימו אפוא שהיישוב הוא שיגדיר את המשימה העיקרית של חלק מן השליחים.

⁶³ [לא חתום, אבל לבטח זסלני] אל Squadron Leader Smith Ross, 25 בפברואר 1943, אצ"מ, S25/8908; בסוף פברואר הועברו סימונדס ומפקדתו לאלג'יר. הוא הודיע על כך לידידו זסלני, בשם החיבה שלו "זסי". מייג'ור פאקר אל זסלני מכתב של סימונדס, 28 בפברואר 1943, אצ"מ, S25/22513.

⁶⁴ סיכום פגישה, 7 במאי 1943, אצ"מ, S25/8884; דוחות מודיעין על הצבא הפולני באזור שהועברו לריד, 24 במאי 1943, זסלני אל ריד, שם, S25/8908; סיכום על נוהל עבודת משרד החקירות באיסטנבול, תזכיר מ-8 במאי 1943, אצ"מ, S25/10756.

אפשטיין צייד את קולק במכתבים לבעלי תפקידים בשגרירויות ובקונסוליות של בריטניה וארצות-הברית בטורקיה (ובכללם ברי, קלי, גיבסון, ויטול) ולאנשים אחרים באיסטנבול. הוא כתב שקולק הוא "אדם בעל ניסיון רב בתחום הפעולה", "אמין מאוד... וגם חבר אישי", וציין כי שינד, שהיה מוכר לנמעני המכתבים, יעזור לקולק במשימתו.⁶⁵

ברשימת האנשים שהומלץ לקולק ליצור עמם קשר בטורקיה היו לפחות שלושה אנשים מעניינים: גרדיין דה-צ'טליין (De-Chastelain), רי ברוק (Ray Brock), ו' ברטהולץ (Bretholtz). דה-צ'טליין היה בן למשפחת הוגנוטים שהתיישבה באנגליה. לפני המלחמה ניהל את המכירות של חברת הנפט וההובלה "פניקס" ברומניה. נאמר עליו שסייע למלך קרול להימלט מארצו בסתיו 1940 ולמלט עמו את אוצרותיו. הוא היה אחד המתכננים של פעולות החבלה לשיתוק מתקנים שהסתייעו בהם הנאצים בפעילותם ברומניה, פעולות שדוד הכהן ויהודה ארזי שותפו בתכנון. דה-צ'טליין יצא מרומניה אחרי הצטרפותה לארצות הציר והופקד על הדסק הרומני במשרד SOE (Special Operations Executive) הגוף לחבלה ולפעולות מיוחדות של שירות הביון הבריטי ה-MIG באיסטנבול. עתה הורחב תחום אחריותו והוא הופקד על הפעילות החתרנית בכל הבלקנים. בנובמבר 1943 צנח דה-צ'טליין ברומניה, נחת רחוק מן המטרה ושלטונות רומניה הצליחו ללכוד אותו.⁶⁶

רי ברוק היה עיתונאי בעל קשרים נרחבים בטורקיה, נציגו של ניו-יורק טיימס ואחד משוכני הקבועים של המלון אנקרה פאלאס והמסעדה המפורסמת של איוון קרפיק, שהיתה מקום חשוב לאיסוף מידע באנקרה. ברוק היה דמות ססגונית ושנויה במחלוקת, חובב הטיפה המרה.⁶⁷ ערב היה משדר חדשות לעיתונו בניו-יורק באמצעות הרדיו הטורקי הממשלתי, ואפשטיין הסתייע בו לעקיפת הצנזורה: ברוק שילב בדיווחיו מידע מקודד שמסר לו אפשטיין על מצב היהודים באירופה ועל המתרחש בארץ-ישראל. אפשטיין העביר לסטיבן וייז את הצופן לפענוח התוספות בשידוריו של ברוק, ובתו של וייז, ג'וסטין וייז-פולייר (Justine Wise-Polier), היתה מפענחת את התוספות ומעבירה את המסרים לאביה ואנשיו. כך למשל העביר אפשטיין לארצות-הברית את הקריאה הדחופה שהתקבלה מירושלים ערב הקרב באל-עלמיין לצייד את היישוב בנשק להתגוננות.⁶⁸

⁶⁵ אפשטיין אל ריד, 7 באפריל 1943, אצ"מ, S25/22674.
⁶⁶ Anthony Cave Brown, ; Rubin, *Istanbul Intrigues*, pp. 90, 258, 265, 266
Bodyguard of Lies, pp. 452-453; וכן פרילינג, *חץ בערפל*, עמ' 389-391.
⁶⁷ Rubin, *Istanbul Intrigues*, pp. 85, 105-106, 139
⁶⁸ אליהו אילת, *המאבק על המדינה*, תל-אביב 1979, כרך ראשון, עמ' 42; הנ"ל, *יומן סו-פרנציסקו*, תל-אביב 1971, עמ' 57.

גם ברטהולץ היה עיתונאי עתיר קשרים, משוכניו של אנקרה פאלאס ומכר של אפשטיין. ברטהולץ היה צ'כי, לא-יהודי, שייצג בטורקיה עיתון שוודי. ההפניה לברטהולץ אכן הועילה בהמשך. קולק ניצל את כישוריו של ברטהולץ וזה מסר לו מידע חשוב.⁶⁹

קפלן קיבל עליו להציג את קולק לפני הנציג הבכיר של הסוכנות היהודית בטורקיה, חיים ברלס: קולק נוסע "לנהל מטעם המחלקה המדינית את הפעולה הידועה שקבענו בהיותי עם א. אפשטיין בתורכיה", כתב קפלן. הוא ביקש מברלס לסייע לקולק "ולהעמיד לרשותו את כל האמצעים שברשותך וברשות משרדנו בקושתא שיהיו דרושים לצרכי פעולתו".⁷⁰ בדברים הללו באה לידי ביטוי העובדה שקפלן היה גורם חשוב במשולש הפעולה הבן-גוריוני הקרוב וגם הרגישות שב"החדרת" נציג נוסף לטורקיה, ממלכתו הבלעדית כמעט של ברלס עד החודשים האחרונים.

הפעילות שיועדה לקולק חייבה היערכות תקציבית. היה נחוץ לממן לא רק את הקמת המשרד אלא גם את רשת הקשרים שעמד קולק לקשור, שכן רוב האנשים שהפעיל לא היו מתנדבים. זסלני פירט את ההוצאות בתזכיר לקפלן: "עניין זה שונה ביסודו ממפעלים אחרים ששיתפנו בהם פעולה עם מחלקות צבאיות שונות בעבר". אלה היו בעיקרם "מפעלים צבאיים כלליים" שמימנו הבריטים באופן טבעי. קולק לעומת זאת אינו "קבלן-משנה" לביצוע משימות הצבא, אלא הופקד על מערכת פעולות המחייבות מימון יישובי ישיר. האנשים גויסו מלכתחילה ל"שליחות כפולה – שליחות לאומית יהודית ושליחות צבאית כללית".

היישוב תבע וקיבל גם "זכויות מסוימות בהנהלת המפעל" והן מטילות עליו גם מחויבות תקציבית. הבריטים הסכימו לממן את הצד הצבאי של המפעל, אך אי-אפשר לבקש שיממנו גם את הצד היהודי. זסלני אמד ב-750 לא"י את הנדרש לשלושה החודשים הקרובים והציע שההוצאות יחויבו בהליך אישור של שרת וקפלן.⁷¹

הנה כי כן, כבר ממרס 1943 מסתמנת המגמה להקים באיסטנבול חבורת פיקוד קדמית שתבדוק באורח בלתי אמצעי את המתרחש באירופה, תעריך את סיכויי הפעולה, תתכנן ותרכז אותה – היישר מול הדרג מקבל החלטות בירושלים. במקרה הצורך גם יובא הדרג הזה לאיסטנבול כדי לקבל החלטות במקום. עם צאתו של טדי קולק לאיסטנבול במאי 1943 התחדד אפיק הפעולה הזה עוד. ביקורו של שרת ביוני 1943 באיסטנבול, הגעתו של אהוד אבריאל לשם באוגוסט אותה שנה ונסיעותיו החוזרות ונשנות של ראובן זסלני על הקו ירושלים-קהיר-איסטנבול היו חלק מן המגמה הזאת וכך גם ביקוריו של שאול מאירוב

⁶⁹ ש.ם.

⁷⁰ קפלן אל ברלס, 5 במאי 1943, אצ"מ, S53/1987.

⁷¹ זסלני אל קפלן, העתק למשה שרת, 3 במאי 1943, אצ"מ, S25/8885, S25/8883.

(אביגור). רוב הפעילות הענפה הזאת לא באה לידי ביטוי בתיעוד של הנהלת הסוכנות וועד ההצלה ולא במקרה.⁷²

ח

דוגמה נוספת לפעילותה של המערכת המקבילה גזורה מאירועי פרשת ברנד. ב-19 במאי 1944 הביאו יואל ברנד ובנדי גרוס⁷³ לאיסטנבול את תכנית הכופר הידועה בשמה המצמרר "סחורה תחת דם", כלומר, הנאצים מוכנים לשחרר מיליון יהודים תמורת עשרת-אלפים משאיות וסחורות נוספות. ב-24 במאי הובאה ההצעה לפני ראשי היישוב. טדי קולק הביא את וניה פומרנץ – מי שנבחר לשאת את התכנית מאיסטנבול ארצה – אל בן גוריון ושרת. במשך הלילה שמעו השניים את הדיווח וקראו את המסמך שהביא עמו פומרנץ. למחרת הונחה ההצעה לפני מליאת הנהלת הסוכנות. ב-19 ביולי, חודשיים בדיוק לאחר נחיתתם של ברנד וגרוס באיסטנבול, הוסרה למעשה ההצעה מעל הפרק. היא הודלפה בידי האמריקנים והבריטים ונתפרסמה בעיתונות המערב.⁷⁴ החודשיים דחוסי הפעילות סביב התכנית הזאת מדגימים גם הם – באופן המובהק ביותר אולי – את אורחות הפעולה של הטריומוויראט.

⁷² על פעולותיו של קפלן לאחר ששב מטורקיה, ובכלל זה פגישותיו עם ג'ון מקפירסון (Johen Macpherson), ממלא מקום הנציב העליון, ב-2 באפריל 1943, ועם אריק מילס (Eric Mils), מנהל מחלקת ההגירה של ממשלת המנדט, ראה ג'ר סאנדפורד, ממלא מקום המזכיר הראשי לממשלת ארץ-ישראל, אל הנהלת הסוכנות, 2 באפריל 1943, אב"ג, התכתבות; על פגישתו עם השר ריצ'רד קייסי (Richard C. Casey), השר התושב הבריטי לענייני המזרח התיכון והנציג הבריטי רם המעלה ביותר באזור, ראה הנהלת הסוכנות, 16 במאי 1943, אצ"מ.

⁷³ על גיורגי-גרוס ראה תזכיר "מדברי יואל", 11 ביוני 1944, אב"ג, תכ"כ; הנהלת הסוכנות, 14 ביוני 1944, אצ"מ; לניתוח מפורט של דמותו של גרוס וטיב שליחותו ראה מכתבו של קונסול ארצות-הברית באיסטנבול אל משרד החוץ שלו, 13 ביוני 1944, USA NA, (NA) 862/20200/6. על שליחותו של גרוס ראה עדותו במשפט גרינוולד-קסטנר, שלום רוזנפלד, *תיק פלילי 124: משפט גרינוולד-קסטנר*, תל-אביב 1955, עמ' 84-81; ובהרחבה: יהודה באואר, "שליחותו של יואל ברנד", *ילקוט מורשת* כ"ו (נובמבר 1978), עמ' 25, 49-52; בלה ואגו, "פעולות המודיעין בצד שליחותו של יואל בראנד", *קובץ יד ושם* י (1974), עמ' 89-90; על יואל ברנד ראה באואר, שם, עמ' 60-23; וכן הנ"ל, *השואה* – היבטים היסטוריים, תל-אביב 1982, עמ' 148-191. הופעת השניים באיסטנבול נסקרת בהרחבה בדוח של סגן קונסול ארצות-הברית שם אל הממונים עליו: Squieres Memo, 17.6.1944, NA, RG 84; על גרוס ראה Rubin, *Istanbul Intrigues*, pp. 196-197.

⁷⁴ ב-19 ביולי פורסמה הפרשה בעיתון *New York Herald Tribune* בארצות-הברית ולמחרת בעיתונות העולם החופשי ובארץ-ישראל. על ההדלפה ראה שרת לליאו כהן, מקור ההדלפה באנקרה, 24 ביולי 1944, אב"ג, התכתבות; דברי גרינבוים ודברי קפלן בישיבת הנהלת הסוכנות, התוכנית חוסלה במוסקווה, הנהלת הסוכנות, 23 ביולי 1944, אצ"מ; רנדל טען שמקור ההדלפה באמריקה, אך לדעת דובקין היתה זו הדלפה בריטית, 21 בספטמבר 1944, שם; ראה גם ברנרד וסרשטיין, *בריטניה ויהודי אירופה 1939-1945*, תל-אביב 1982, עמ' 214. השאלה מי הדליף ראשון את הפרשה נדונה במחקרים אחדים והיא איננה חשובה לענייננו. כללו של דבר, כל מעצמה מבעלות הברית ביקשה לגלגל את האחריות להכשלת התכנית אל מגרשן של האחרות, אך ההדלפה שירתה בסופו של דבר את כולן.

אישורי השהייה של ברנד וגרוס בטורקיה היו מפוקפקים ובעייתיים. גרוס החזיק בדרכון הונגרי מיוחד וברנד בתעודת מסע. ברנד הגיע בשם בדוי, אויגן בנד (Eugen Band). טורקיה, מדינה ניטרלית שזיכרון ההרס שהסבה לה מלחמת העולם הראשונה עדיין היה טרי, לא היתה מעוניינת בהסתבכות הפרשה, וב-25 במאי עצרו הטורקים את גרוס באשמת הברחה ואת ברנד באשמת כניסה לא חוקית לטורקיה. הם נחקרו ותנועתם הוגבלה. ב-31 במאי הודיעו הטורקים על החלטתם לגרש את גרוס ואת ברנד להונגריה. כעבור זמן קצר הודיעו על שינוי: גרוס וברנד יוכלו לבחור בין גירוש לבולגריה בדרך להונגריה ובין גירוש לסוריה.

ברנד התלבט. הוא חשש שמא גירושו להונגריה עתה, כשאין בידיו שום הישג של ממש, יפגע בדימוי של היהדות העולמית הכל-יכולה. ברנד סבר שהדימוי הזה הוא שהניע את הנאצים ליזום את הצעת הכופר ולכן ערעורו עלול לסתום עליה את הגולל. ברנד גם חשד בבריטים. לא היה ברור לו מדוע הם נכונים לסייע ולהתיר לו לבוא ארצה. ואכן, ההתפתחויות הוכיחו שלא היה זה חשד שווא.⁷⁵

השליחים באיסטנבול התלבטו אף הם, והתלבטותם גברה אחרי ששרת הבריק להם הנחיה מפורשת להוסיף ולהחזיק בברנד בטורקיה ולמנוע את בואו ארצה, אל תחום שלטונם של הבריטים. שרת הסביר שהבריטים עלולים לעצור את ברנד, למנוע ממנו לשוב להונגריה וכך להכשיל את שליחותו. למרבה האירוניה היה ברנד אזרח של מדינת אויב והבריטים היו יכולים לעצור אותו בתואנה כי בשובו להונגריה הוא עלול למסור לאויב מידע מסווג.⁷⁶

הנחייתו של שרת היתה חסרת תוקף בטורקיה. הטורקים לחצו על ברנד להחליט על מגמת פניו בתוך ימים ספורים. ברנד והשליחים החליטו אפוא שהוא ינוע מזרחה ודרומה, לסוריה. החלטתם הסתמכה על ההבטחות שקיבלו השליחים מידידיהם ויטול וגיבסון. החלופה לא היתה להישאר בטורקיה, כהוראת שרת, אלא לחזור להונגריה ללא כל תשובה של ממש. אמנם שרת אסר על יציאתו של ברנד ארצה, אבל היתה כאן הנחה מוטעית שברנד יוכל

המחקר העדכני והמקיף ביותר: Yehuda Bauer, *Jews for Sale?, Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945*, New Haven 1994; ראה גם פרילינג, *חץ בערפל*, פרק שמיני; וכן: בלה ואגו, "תמורות בהנהגת יהודי הונגריה בימי מלחמת העולם השנייה", בתוך *הנהגת יהודי הונגריה במבחן השואה*, ירושלים תשל"ו; ישראל קסטנר, *האמת של קסטנר: דין וחשבון של ועדת ההצלה היהודית בבודפשט 1942-1945*, נמסר בידי הד"ר ישראל קסטנר, תרגם לעברית בנימין גת רימון, הוצאת האגודה להנצחת זכרו של ד"ר ישראל קסטנר (ללא תאריך).

⁷⁵ גרסאות שונות על התלבטותו בזיכרונות, בדוחות ובעדויות שמסר, פורת, *הנהגה במילכוד*, עמ' 356.

⁷⁶ דוח שרתוק, 27 ביוני 1944, אצ"מ, Z4/14870; לברנד ולגרוס לא היו בעצם אשרות כניסה. פקידי טורקים הסכימו להכניס אותם תמורת שוחד והבטחה שהאשרות ורישיונות השהייה יוסדרו בעזרת מחמט ביי, יושב-ראש "אנטליה", חברה הונגרית ששימשה מסווה לפעולות הביון של ההונגרים באיסטנבול. ראה באואר, *השואה – היבטים היסטוריים*, עמ' 148-186.

להישאר בינתיים בטורקיה, ולכן נראה שהחלטתם של השליחים וברנד להתעלם מן האיסור ולצאת לסוריה היתה בחירה נכונה.

ואף-על-פי-כן היו ברלס, אבריאל, שינד, בדר ואחרים שותפים לחששו של שרת מפני מלכות בריטית: ברנד יעצר, השליחות תוכשל והבריטים יוכלו לנשום לרווחה משיוסר האיום שמיליון יהודים יציפו את ארץ-ישראל או את מדינות המערב. השליחים רצו למנוע את מעצרו של ברנד או עיכובו בתואנה שראה בדרך מתקני צבא סודיים או שנודעו לו סודות אחרים, ולכן הציעו לבריטים שברנד ייפגש עם שרת בעיר חלב, סמוך לגבול סוריה-טורקיה. נציגי בריטניה באיסטנבול בדקו את ההצעה והודיעו על הסכמתם. גם שרת קיבל אישור דומה מן המזכיר הכללי של ממשלת המנדט בירושלים ומבריגדיר ריימונד מאונסל (Raymond John Mounsel), ראש שירות המודיעין הצבאי של הבריטים במזרח התיכון.⁷⁷

ב- 4 ביוני 1944 דיווח שרת להנהלת הסוכנות שנכשלו הניסיונות להסדיר לו אשרת כניסה לטורקיה. הוא אמר שהזהירו אותו במפורש לא לבוא לשם בלי אשרה וקבע שממשלת המנדט טרחה ב"מאמצים יוצאים מן הכלל" להסדיר את נסיעתו. גם הקונסול הטורקי בירושלים ניסה את כוחו, אך לשווא. שרת הסביר כי לרגע השתררה אי-בהירות ובירושלים חשבו שברנד חזר להונגריה (כנראה נודע אז שהטורקים החליטו לגרש את ברנד וגרוס). אחר כך התברר שברנד עומד לצאת מזרחה. בתחילה חשבו שיבוא ארצה, אך עתה מסתמנת פגישה בחלב. ברנד יצא לשם למחרת, אמר שרת, ולא ידע אם הובטחה שיבתו לטורקיה – שרת חשש שלא יתירו לברנד לחזור.

ב- 5 ביוני יצאו ברנד ואבריאל לחלב בטאורוס אקספרס, הרכבת החוצה את טורקיה. שעות אחדות לפני הנסיעה התעורר מחדש החשש מפני משחק כפול של הבריטים. בדרך לובו החששות הללו וגם האווירה בביקורת הדרכונים ביציאה מטורקיה עוררה חשד ש"מחכים" לברנד.⁷⁸ באותו היום יצא שרת מירושלים לפגישה עם ברנד בחלב. שרת היה מצויד בהבטחות טריות מן הנציב העליון ומראש שירותי המודיעין, הבריגדיר מאונסל, שיותר לו להיפגש עם ברנד.

אכן, ברנד הורשה להגיע לחלב כמובטח. אבל בניגוד לכל ההבטחות עצרו אותו אנשי מודיעין בריטים כשהגיע לשם והסתירו אותו אצלם. ראובן זסלני ניסה להיעזר בידידיו בשירותי

⁷⁷ בדר, *שליחויות עצובות*, עמ' 105; מכתבי בדר לפומרנץ ב- 27 במאי 1944 וב- 10 ביוני 1944, ראה באואר, "שליחותו של יואל ברנד", עמ' 37-38; אהוד אבריאל, *פיתחו שערים*, תל-אביב 1976, עמ' 145; ועדות אבריאל וברד במשפט קסטנר, רוזנפלד, *תיק פלילי*, עמ' 62-64 וכן עמ' 55 – הוא סיפר שם על ניסיונו להשיג ערבות נוספת לשובו של ברנד מן הנספח הצבאי האמריקני באיסטנבול וזה נתן לו מכתב המלצה אל השלטונות הצבאיים בחלב; על שיקוליו של המודיעין הבריטי ראה ואגו, "פעולות המודיעין בצד שליחותו של יואל ברנד", עמ' 81.

⁷⁸ יואל ברנד, *בשליחות נידונים למוות*, תל-אביב תשי"ז, עמ' 130-132; בדר, *שליחויות עצובות*, עמ' 105; רוזנפלד, *תיק פלילי*, עמ' 58; אבריאל, *פיתחו שערים*, עמ' 145.

המודיעין, לאתר את האחראים למעצרו של ברנד ולהסדיר בכל זאת את הפגישה. ב-10 ביוני הסתיימו ימים ארוכים של התרוצצויות, מכתבים, מברקים ושיחות טלפון של שרת וזסלני והגיעה הוראה ממשרד החוץ הבריטי להפגיש את שרת עם ברנד.⁷⁹

לפגישה בחלב יצאו אחדים מבכירי העוסקים בפעולות החשאיות של היישוב: ראש המחלקה המדינית משה שרת, שאול מאירוב (אביגור), ראובן זסלני (שילוח) וצבי שכטר (יחיאלי). הנציגות הבכירה היא עדות נוספת לחשיבות שיחוסה לפגישה עם ברנד. השתתפותם של דרג מדיני בכיר וראשי הדרג המקצועי במשלחת אפשר לבחון מיד את המידע החדש ולשקול כיצד להתמודד אתו.⁸⁰

החידוש העיקרי בדבריו של ברנד בחלב היה המידע על טיבה של השליחות שהביא עמו מי שהתלווה אליו, בנדי גרוס.⁸¹ עתה הצטיירה לראשיה של הנהלת הסוכנות תמונה מורכבת הרבה יותר מכפי ששיערו תחילה. קמעה קמעה נחשף סבך הרשויות הנאציות וההונגריות. עוד לפני הכיבוש התקיימו קשרים עם קבוצה גרמנית בתוך הונגריה (כיום ידוע שהיתה זו קבוצת האבווהר) תחת השלטון הרודני הפרו-גרמני. קשרים נוספים נרקמו גם עם מוסדות צבא הונגריים. גם כאן וגם כאן צץ שמו של אותו איש קשר, בנדי גרוס.

ברנד תיאר את גרוס באוזני שרת וחבריו בחלב בתור אדם בעל קשרים עם הממסד ההונגרי ועם הנאצים. ברנד העריך שגרוס צורף כמלווה כדי להסוות את המטרה האמיתית של נסיעתו. בתחילה לא ידע ברנד מה בדיוק הוטל על גרוס, אך חש שמדובר במשימה נכבדת יותר מעניין הליווי. המשימה התבררה בהדרגה כשהמתינו ונחקרו ביחד באיסטנבול. ברנד סבר שהוטל על גרוס להקים "קשר בין מוסדות אנגליים ואמריקניים לבין מוסדות גרמניים מסוימים בענייני תנאי שלום".⁸²

לפי סברה זו, אמר ברנד, ההצעה לפדות את חייהם של יהודים בסחורות או בכסף היתה רק מסווה לשליחותו של גרוס ועילה להתחלתו של משא-ומתן בין גרמניה הנאצית למערב. תכנית הכופר נועדה להוכיח לארצות-הברית ולבריטניה שחוגים מסוימים בגרמניה מוכנים

⁷⁹ 45, הנהלת הסוכנות, 14 ביוני 1944, אצ"מ; דוח שרתוק, 27 ביוני 1944, לונדון, אצ"מ, Z4/14870; ברנד, בשליחות נידונים למוות, עמ' 131-129; אבריאלי, פיתחו שערים, עמ' 144-146; רוזנפלד, תיק פלילי, עמ' 65-55; בדר, שליחויות עצובות, עמ' 105.

⁸⁰ אבריאלי, שם, עמ' 147; רוזנפלד, שם, עמ' 360; חגי אשד, מוסד של איש אחד, ראובן שילוח: אבי המודיעין הישראלי, תל-אביב 1988, עמ' 92.

⁸¹ ניתוח מפורט של דמותו של גרוס ושליחותו ראה במכתבו של ברטון ברי (Burton Berry) אל הממונים עליו: NA, RG 226, Entry 94, Box 554, Folder 30, 13.6.1944; על השליחות המודיעינית ההונגרית של גרוס ראה ואגו, "פעולות המודיעין בצד שליחותו של יואל ברנד", עמ' 89-90; על צירופו של גרוס ראה גם באואר, השואה – היבטים היסטוריים, עמ' 160-163.

⁸² מדברי יואל, חלב, 11 ביוני 1944, אב"ג, תכ"כ; הנהלת הסוכנות, 14 ביוני 1944, אצ"מ; דוח שרתוק, 27 ביוני 1944, לונדון, אצ"מ, Z4/14870; מכתב מקונסול ארצות-הברית באיסטנבול אל משרד החוץ שלו, 13.6.44, NA, RG 226, Entry 94, Box 554, Folder 30.

לשנות כיוון גם בנושא היהודי, אך עיקר מעייניהם היה נתון לסיום המלחמה בין גרמניה הנאצית למעצמות המערב.

שרת ועמיתיו התעניינו בשאלה כיצד אפשר ליצור אצל הנאצים רושם שהצעתם נשקלת ברצינות. הם גם שאלו את ברנד מה תהיה לדעתו תגובתם של הגרמנים, אם יפנו בעלות הברית אל גרמניה וידרשו לשחרר את היהודים. ברנד השיב שפנייה כזאת יכולה להועיל. הוא גם ביקש שישלחו לעתים מברק לאשתו בבודפשט כדי להראות שהמשא-ומתן נמשך. ברנד אמר לארץ-ישראלים כי אם ישוב ועמו גם אותות חיוביים ולו גם קלושים בדבר אפשרות של משא-ומתן נפרד עם המערב יוכיח הדבר שכדאי להתייחס אליו ברצינות וקבוצת איימן תיאחז בכך.⁸³

מיד עם שובו של שרת מחלב כונסה בביתו של בן-גוריון בתל-אביב הישיבה המיוחדת השנייה של הנהלת הסוכנות על הצעת הכופר הזאת.⁸⁴ בן-גוריון ניהל אותה והעביר את רשות הדיבור ישירות לשרת. שרת חזר בהרחבה על מה שלמד מברנד בחלב והדגיש את העיקר: "העניין מורכב ומסובך יותר מכפי שתיארנו. הוא הסתבך עוד יותר על ידי התערבות השלטונות [הבריטיים]". שרת אמר לעמיתיו שעל-פי התרשמותו ההצעה לשחרר יהודים אינה אלא "קצה חבל" שהשליכו אנשי הגסטפו כדי להשיג פגישה עם האנגלים והאמריקנים לדין על "עניינים אחרים לגמרי" – על ניסיון להגיע להסכם שלום נפרד עם המערב. "אין ספק", קבע שרת, כי "הנלווה לברנד [גרסו] מסר לאנגלים את כל פרשת השליחות".⁸⁵

ט

גם בהתפתחות אחרת שנגזרה מן הפרשה הזאת ניכרה פעולתה של המערכת המקבילה ומידת המידור הגדולה של ההתפתחויות מפני חלק מראשי היישוב. יסודה של ההתפתחות הזאת היה בתחושה שבעלות הברית לא ששות לאפשר לקדם את העניין, ואפילו לא ליצור מראית עין של משא-ומתן שתביא אולי לרווח זמן. הכוונה היתה לנסות ליצור חלופה עצמאית לפעולה במקרה שיתברר שבעלות הברית מכשילות במזיד את התכנית.

הוחלט לנסות וליישם רעיון שכבר הועלה בדיונים על תכניות הכופר הקודמות. בישיבה שהתקיימה בקהיר השתתפו נציגו הרשמי של "הוועד לפליטי המלחמה", איירה הירשמן, מנהל הג'וינט באירופה ג'ו שוורץ, ומשה שרת. השלושה בחנו אפשרות לפעולה עצמאית אם

⁸³ תיאור הפגישה בחלב ראה גם ברנד, בשליחות נידונים למוות, עמ' 135-133.
⁸⁴ השווה עמוס אילון, שעת אפס, ירושלים 1980, עמ' 172. אילון טוען ששרתוק דיווח קודם לבן-גוריון, קביעה מתקבלת על הדעת, ואחר כך להנהלה. כמו כן ציין כי הנהלה התכנסה בחדר הישיבות הרגיל, ולא היא – הישיבה התקיימה בביתו של בן-גוריון בתל-אביב.
⁸⁵ הנהלת הסוכנות, 14 ביוני 1944, אצ"מ. אכן, בנדי גרוס מסר לאנגלים ולאמריקנים את כל אשר ידע; ראה הדוח המפורט של הקונסול האמריקני באיסטנבול אל שר החוץ שלו, NA, Ibid, 13.6.44.

יתברר שארצות-הברית ובריטניה מהססות או מתחמקות. הם דנו בהכנת סכום כסף גדול במקום שיהיה מתאים להעברת כספים אל תוך אירופה הכבושה וכך יהיה אפשר לשלם לנאצים בכסף במקום במשאיות ובסחורות. באחד משלבי המשא-ומתן הראשוני שהתנהל בהונגריה הסכימו הנאצים לקבל מזומנים ואף ננקבו "תעריפים".⁸⁶

שוורץ והג'וינט, שהוא היה נציגו באירופה, כבר גילו הסכמה להצטרף למהלכי הצלה עצמאיים גם אם יהיו כרוכים בהפרת החוק האמריקני או יסתרו את מדיניות המלחמה של ארצות-הברית ובעלות בריתה. הירשמן היה פקיד רשמי בכיר של ארצות-הברית, נציג של ועד שהוקנו לו סמכויות מרחיקות לכת לבוא במגע עם נציגי האויב. הוא היה יהודי אמריקני, מנהל בכיר ברשת בתי הכלבו בלומינגדיילס בניו-יורק, ונשא בכיסו כתב הסמכה אישי מן הנשיא רוזוולט לפעול להצלת היהודים שנותרו באירופה. הדעת נותנת שמעמדו הרשמי של הירשמן וביטחונו העצמי חיזקו אז את שוורץ בנטייתו לתכנן וליטול חלק בפעולות הצלה שהיו על גבול החוקיות.

שרת, שוורץ והירשמן דנו בהצעה שהג'וינט יזרים כסף לחשבון סגור בשווייץ והכסף יהיה מוכן לתשלום במקום עשרת אלפים המשאיות והסחורות. ראש המחלקה המדינית של הסוכנות, נציג הג'וינט ונציג הוועד לפליטי המלחמה של הממשל האמריקני בחנו אפוא חלופה לפעולה באמצעות המינהלים השלטוניים הרגילים של ארצות-הברית ובריטניה. זו היתה חלופה עצמאית למחצה שהתבססה על ההנחה שממשלות בריטניה וארצות-הברית יעלימו עין בתחילה וישתפו פעולה בשלב המוגמר של העסקה.

הממונה על האינטרסים של ארצות-הברית במצרים באותו הזמן, פינקני טק (Pinkney Tuck), תרם לאווירה החיובית. כבר ב-1942 יזם תכנית למען הצלת ילדים יהודים בצרפת.⁸⁷ טק ליווה את הירשמן לפגישות בקהיר והיה אמור לספק שירותי לוגיסטיקה ותקשורת לחלופה שנבחנה עתה. נציג הג'וינט בארץ יהודה לייב מגנס הוכנס בסוד התכנית והיה אמור לצאת

⁸⁶ פגישת הירשמן-שרתוק-שוורץ, דוח שרתוק, 27 ביוני 1944, לונדון, אצ"מ, Z4/14870, עמ' 8-9; על נכונות הנאצים לקבל כסף במקום משאיות הצביעו שרתוק ובן-גוריון כבר בפגישתם הראשונה עם הנציב העליון ב-25 במאי 1944, ה' מק-מייקל אל מזכיר המושבות, 26 במאי 1944, PRO, FO 371/42758.

⁸⁷ ביוני 1942 יזם פינקני טק (Pinkney Tuck), ששירת אז כממונה על ענייני ארצות-הברית בצרפת של וישי (ב-1944 היה ממונה על האינטרסים של ארצות-הברית במצרים), תכנית לחילוץ ילדים יהודים שנותרו מהוריהם. שותפיו ליזמה היו אנשי הג'וינט באירופה, פקידי ממשד החוץ של ארצות-הברית, "הוועד לדאגה למען הילד" בראשותה של אלינור רוזוולט ואחרים. המדינות שהביעו נכונות לקלוט חלק מן הילדים הללו היו ארצות-הברית, קנדה, סן-דומינגו ואחרות. גם היישוב הארץ-ישראלי ביקש לקלוט את הילדים. על התכנית ראה Yehuda Bauer, *American Jewry and the Holocaust, The American Jewish Joint Distribution Committee, Jerusalem 1981*, pp. 259-261; פנייתו של שטיינהרדט לטק להכין את ביקור הירשמן ולסייע לו: NA, RG 84, 20.6.1944; על מפגש הירשמן-שרתוק-שוורץ ראה דוח שרתוק, 27 ביוני 1944, שם.

עם שוורץ לאיסטנבול. הוא רצה להיות בטוח ששוורץ אינו מרחיק לכת יתר על המידה ולכן דיווח על התכנית לנשיא הג'וינט בניו יורק.⁸⁸

הירשמן דיווח גם לשגריר ארצות-הברית בטורקיה, לורנס שטיינהרדט (Laurence Steinhardt), על החלופה העצמאית למחצה שנדונה בקהיר וביקש ממנו להסדיר לשוורץ אשרת כניסה לטורקיה. הלורד מוין (Moyné), חבר בכיר בממשלת בריטניה והשר התושב במזרח התיכון, היה שותף נוסף לסוד. הירשמן שאל אותו לדעתו על סיכויי התכנית ומוין השיב שאין הוא סבור שארצו תתנגד. הוא שאל אם הוא רשאי לדווח ללונדון על הרעיון והירשמן ביקש ממנו להימנע מהפצתו קודם שידון בו עם שטיינהרדט ועם שולחיו בממשל האמריקני.⁸⁹

בתום ההתייעצויות וההסכמות שנתקבלו בקהיר חזר שרת ארצה. מיד אחרי שובו חזרה והתכנסה הנהלת הסוכנות לישיבה מיוחדת. זו היתה הישיבה השלישית שכונסה מחוץ למניין לדין בשליחותו של ברנד והיא נערכה במוצאי שבת, 24 ביוני 1944. למחרת עמד שרת לצאת ללונדון. בן-גוריון ניהל את הישיבה והיא החלה בדיווח של שרת על פעולותיו בקהיר. בשיחותיו עם הלורד מוין בקהיר נודע לשרת שמשרד החוץ הבריטי מתכוון לפרסם הודעה על שליחות ברנד, דבר שהיה בו סכנה של ממש. טעם הניסיון הרע של חשיפתה של הצעת טרנסניסטריה עדיין היה טרי. שרת התנגד כמובן לפרסום, שפירושו היה חיסול התכנית, והירשמן הצטרף להתנגדות. שרת תבע שמשרד החוץ הבריטי יחכה עד בואו ללונדון. הלורד מוין הבטיח להעביר את המשאלה ללונדון. שרת היה חייב אפוא להגיע לשם בעוד מועד.⁹⁰ שרת לא הזכיר כלל בדיווחו את המהלך העצמאי למחצה שנדון בינו לבין שוורץ והירשמן בקהיר.⁹¹ גם למחרת, בישיבתה הסדירה של ההנהלה, לא נזכר המהלך שנדון בקהיר.⁹² הסיבות לכך אינן ברורות כל צורכן. אולי היה כאן חשש שהעניין יגיע לגורמים אחרים שיבקשו להכשיל את המהלך ואולי זוהי עוד דוגמה שסוגיות כאלה מודרו מכל מי שלא היה הכרחי להכניסו למעגל יודעי הסוד, ממי שלא היה חלק מן "המערכת המקבילה".

⁸⁸ מגנס, שהילך בזהירות רבה יותר ובמתניות רבה יותר משוורץ, הוכנס בסוד העניין וביקש אישור מנשיאו בניו-יורק, פול ברולד. השלוחה הארץ-ישראלית של OSS צותתה לכל העניין; Memo, 27.8.44, p. 4; אישור למגנס מפול ברולד, NA, RG 226, Entry E120, 22.6.1944.

⁸⁹ שם, RG 84, Hirschman memo; הירשמן, *מסטרומה עד הנה*, עמ' 98-99. ניסיונותיו של הירשמן להגיע להסכמה עם מוין על המשך שליחותו של ברנד והודעה למשפחתו כי העניין נדון ברצינות; מנחם בדר על דברי הירשמן באוזני שוורץ, סקירה שבועית, 25 ביוני 1944, אצ"מ, S25/22465; פרשנותו של שרתוק, דוח שרתוק, 27 ביוני 1944, לונדון, אצ"מ, Z4/14870, עמ' 8; דברי קפלן, הנהלת הסוכנות, 28 ביולי 1944, אצ"מ; על אפשרות הפקדת הכסף ראה Hirschman Addendum, June 22, 1944, NA, RG 84.

⁹⁰ הנהלת הסוכנות, 24 ביוני 1944, אצ"מ.

⁹¹ שם.

⁹² שם, 25 ביוני 1944; הכוונה לעדכן את דובקין בליסבון ראה שרתוק אל דובקין, 16 ביוני 1944, אצ"מ, S26/1253.

פרשת ברנד מלמדת גם כיצד פעלו ערוצי המידע של היישוב הארץ-ישראלי – המידע החדש הגיע תמיד קודם כל אל בן-גוריון ואל "המערכת המקבילה" שכונן סביבו. ב- 24 במאי 1944 הגיע וניה פומרנץ ארצה ומיד מסר דין-וחשבון לבן-גוריון ולשרת במשך כל הלילה. על-פי אחד המקורות, מששב מחלב דיווח שרת קודם כל לבן-גוריון. גרשון אגרונסקי (אגרון), עיתונאי בכיר ומי שמילא גם תפקידים של בלדרות עבור ראשי היישוב, שב מלונדון ודיווח לבן-גוריון בלבד על מגעיהם של וייצמן ושרת בלונדון סביב פרשת ברנד ותכנית ההתגוננות. כך נהגו גם שני אנשי הג'וינט יהודה מגנס והרי ויטלס וכן קפלן ועליאש ששבו מטורקיה ודיווחו לבן-גוריון. המידע הראשון על הזמנה שקיבל מנחם בדר, אחד מבכירי השליחים באיסטנבול, לצאת לבודפשט ולפתוח שם במשא-ומתן ישיר עם נאצים הגיע קודם כל אל בן-גוריון ורק אחר כך אל שאר עמיתיו.⁹³ המידע השוטף ששוגר ארצה מלונדון ומאיסטנבול הגיע במישרין אל בן-גוריון גם אם נמעניו היו ליאו כהן או אליעזר קפלן. ואכן, לראשונה – שלא כמו בשתי פרשיות הכופר הקודמות, ועל-אף כל הלחצים – לא דלף לידיעת הציבור מידע מן הדיונים החשאיים של הנהלת הסוכנות על הצעת אייכמן ונגזרותיה. אולי היה זה גם ביטוי לתהליך של התבגרות.

1

היכן אפוא התקבלו ההחלטות המרכזיות בעניין ההצלה בתקופת מלחמת העולם השנייה? במליאת הנהלת הסוכנות? בגוף הקואליציוני הפועל ביישוב צעיר ומפולג ומושתת על יסודות וולונטריים? מדוע אפוא – חוץ מן הסוגיות שהעלנו כאן – לא קיבל הגוף הזה כל דיווח על הסכם אוגוסט 1943 עם הג'וינט, הסכם שבו התחייב הג'וינט להשתתף גם בפעילות לא חוקית, כלומר פעילות הכרוכה בהעברת כספים לשטחי הכיבוש. מדוע לא נדונה בה סוגיית הבלדר הסודי שנעצר בטורקיה ושחרר בהתערבותם של גורמים ביישוב, קרוב לוודאי בכירים. איננו יודעים גם עד היום היכן הוחלט על התשובה ששוגרה בעניין תכנית סלובקיה עוד בראשית 1943. אבל אנחנו כן יודעים שההחלטה "להתקשר עם השד" לא הובאה לדיון בהנהלה והיא התקבלה בידי בן-גוריון, קפלן, שרת ואולי גם שניים-שלושה אחרים.⁹⁴ דוגמאות נוספות כאלה יש למכביר, ותמיד בנושאים הרגישים ביותר: ההסכם עם גיבסון בראשית 1943, שמותיהם ותפקידיהם של ראשי הביון הבריטי והאמריקני שהיו בקשר הדוק

⁹³ קפלן, הנהלת הסוכנות, 23 ביולי 1944, אצ"מ; ד"ר עליאש, שם, 10 בספטמבר 1944; ראה גם דברי אבריאל על דיווחים לבן-גוריון בבואו ארצה, רוזנפלד, *תיק פלילי*, עמ' 58, מתוך עדות אבריאל.

⁹⁴ מן הפרוטוקולים של הנהלת הסוכנות בסוף 1942 וראשית 1943 עולה שההנהלה לא קיבלה כל החלטה בדבר המדיניות לגבי סלובקיה. אף-על-פי-כן, נהגו השליחים באיסטנבול וגורמים נוספים כאילו מישהו הנחה אותם להתחיל בבחינת מעשיותה של התכנית. על הודעת בדר כי קיבל אישור "להתקשר עם השד" ראה מנחם בדר אל וניה ושינד, 11 ביוני 1943, ארכיון מורשת, גבעת חביבה, D.1.713.

עם אנשי היישוב, עצם הקמת הקשר עם הביון האמריקני, עצם הפעלת הבלדרים, התקלה בהפעלתם ומשמעויותיה – לכל אלה ולסוגיות אחרות אין ביטוי בתיעוד המשקף את דיוני ההנהלה. גם איננו יודעים היכן הוחלט בסופו של דבר לאמץ את הצעתו של גרינבוים שהיהודים ידרשו להפציץ את המחנות ואת דרכי הגישה אליהם.

ביישוב הארץ-ישראלי לא היתה הסכמה ברורה בשאלות היכן מכריעים ומי כפוף למי. הערפל אף התעבה ככל שהיה הנושא עדין יותר ויותר ומורכב וסוגיות ההצלה אכן היו רגישות ביותר.⁹⁵ בעניין שיגור הצנחנים, למשל, עקפו אפילו את ועדת ח' [חדירה], הגוף המצומצם שהוקם לפיקוח על מבצעי ההצנחה וההחדרה. מעמדה נעשה בעייתי עקב חשדות הדדיים בתוך תנועת העבודה סביב השיתוף החשאי עם האמריקנים. לפיכך נראה ש"המערכת המקבילה" בראשותם של בן-גוריון, קפלן ושרת היא זו שהחליטה בענייני הצלה וניהלה את הפעולות בזירת ההתרחשויות עצמה.

מסקנה זו שופכת אור על שאלת התיעוד הנדרש לחשיפתן של הפעולות להצלת יהודי אירופה. התיעוד של הגופים שעמדו בראש ההיררכיה הרשמית אינו התיעוד החשוב, לא הפרוטוקולים של הנהלת הסוכנות או הפרוטוקולים של ועד ההצלה ולא תיעוד מסוג אחר של שני המוסדות הללו. גם מסמכיהן של המפלגות המרכזיות דאז, כגון רישומי הדיונים של מוסדות מפא"י, אינם משקפים את פעולות ההצלה. אפשר לקבוע במידה רבה של ביטחון כי אלה לא היו הזירות הקובעות.

למעשה, מה שאין בתיעוד של הגופים הללו חשוב לנו יותר ממה שיש בו. ועד ההצלה הוא הדוגמה המובהקת לכך. בדיקת הדיונים שהתנהלו בו מגלה פער גדול בין הכותרת שלו ובין מעשיו. חוקר המתבסס על תיעוד שעיקרו הגופים הללו אינו יכול לשחזר את פעולתו של היישוב הארץ-ישראלי להצלת היהודים וממילא אין הוא יכול גם לנתח ולהעריכה כיאות.

ועוד לעניין התיעוד: רבים ביקשו כאמור להכשיל את פעולות ההצלה ומכאן מובנת המגמה להסתירן. נוסף על כך היו זסלני, מאירוב ודומיהם שתקנים מופלגים מטבעם ואף מיעטו לכתוב. שמירת סוד היתה בעיניהם עיקרון חשוב ביותר. התיעוד הארץ-ישראלי על הסוגיות האלה הוא אפוא מוגבל, מקוטע, מוצפן. הארץ-ישראלים התדיינו זה עם זה בעל-פה ובחשאי באיסטנבול. הם כתבו ארצה דברים הכרחיים בלבד שלא היה אפשר למסרם בעל-פה באמצעות שליח.

שליחים נושאי מסרים כאלה היו פומרנץ, שבא לדווח בעל-פה על הצעת אייכמן, אגרונוסקי, שהגיע מלונדון לדווח על מגעיו של שרת שם, וכן מגנס, ויטלס ועליאש, קפלן, מנחם בדר ומאירוב. הדעת נותנת שנשלחו עוד מסרים רבים שלא נודעו לנו. הדברים שנאמרו מפה לאוזן לא יעמדו לצערנו לעולם לרשות החוקרים, חוץ מן המעט שנמסר בזיכרונות ובעדויות.

⁹⁵ למשל י' באואר, דיפלומטיה ומחתרת במדיניות הציונית 1939-1945, מרחביה 1966, עמ' 105; שבתי טבת, הדרך לאייר, תל-אביב 1986, פרק 29, עמ' 177, 235.

כל זה מקשה במידה רבה על חשיפתן של הפעולות החשאיות, בייחוד מפני שהיו כרוכות במשתנים רבים מאוד, מבצעיים, מדיניים, ביטחוניים ואידאולוגיים. ללא תיעוד קשה מאוד לפענח פעולות כאלה.

מאחר שהפעולות לא הצליחו ברובן ולא היו להן תוצאות של ממש, גם איננו יכולים לערוך ניתוח תהליכי לאחור. העוסקים בהצלה היו אנשי מעשה מובהקים ונטו לבחון את ערכו של הדבר על-פי התוצאה. בעולמם נמדדה כל פעולה לא לפי מידת הדמיון, התעוזה או המסירות שבאו בה לידי ביטוי ולא לפי מידת התכנון, המשאבים והמאמץ שהושקעו בה – אלא על-פי מידת ההצלחה בביצוע המשימה. באין תוצאה הכל נחשב בעיני אנשים כמו זסלני או מאירוב בבחינת "סיפורים", "דיבורים", "מלל" ושאר הגדרות מזלזלות המכוונות לעולמם של המדברים ואינם עושים. היה להם עניין רק במעשים שיש עמם השפעה. לא היה להם כל חפץ במשמעותם של מעשים כושלים לשם הבנת כוונותיהם של העושים, לשם פענוח תודעתם של הנכשלים.

בגלל הרגישות המדינית שהיתה כרוכה בפעולות ההצלה ומאחר שהן השיקו לתחומיהם של גורמים זרים, ידידותיים, עוינים או חשדניים, אפשר למצוא תיעוד על הפעולות הללו דווקא אצל מי שהתחקו אחריהן. בתיעוד זר של גורמי ביון זרים אפשר לעתים למצוא מידע שהארץ-ישראלים הסתירו. אפשר למצוא אצל הבריטים ואצל האמריקנים, ויש להניח שאחרי פתיחת הארכיונים ברוסיה ובגוש הסובייטי לשעבר ימצא מידע כזה גם אצל הפולנים והצ'כים, היוגוסלבים, הרומנים ואחרים.

הארכיונים הבריטיים או האמריקניים כוללים מקורות משני סוגים: מצד אחד דיווחים, סיכומים ותכתובת של אנשי מודיעין על שיתוף הפעולה החשאי עם היישוב הארץ-ישראלי ושליחיו, לרבות הסיוע שהושיטו לפעולות ההצלה; ומן הצד האחר תיעוד שמחבריו היו אותם אנשי מודיעין ששללו את השיתוף עם היישוב, חששו מפני מעשיהם של הארץ-ישראלים, התחקו אחריהם והשתדלו להכשיל את פעולות ההצלה. ענייננו אפוא בתיעוד קשה להשגה, לחשיפה ולהבנה, שחלקו עדיין חסום בפני החוקר, ולא דווקא בסיפורו של מעשה שלא נעשה או הווייה שלא היתה.

בתיעוד מודיעיני מן הסוג ששימש גם אותנו טמון קושי נוסף, מובנה בעולם המודיעיני. שקר והונאה, הטעיה והסוואה הם "כלי עבודה" בעולם הזה. מתי אפוא אנשי מודיעין מדווחים אמת? מה מידת המהימנות של התיעוד המודיעיני? מכל מקום, התיעוד הזה מחייב טיפול זהיר מאוד ויש לשקול בקפידה את המסקנות הנגזרות ממנו.

כל המכשולים האלה מציבים אתגר קשה לפני החוקרים ולעתים קרובות אי-אפשר להתגבר עליהם. תמונת המצרך שירכיב החוקר תהיה לעולם מקוטעת והחללים יחייבו אינטרפולציות במידה רבה יותר מכפי שנדרש לשם ניתוח מקורות היסטוריים רגילים. חלקיות התיעוד אף

מחייבת במידה לא מעטה השלמה באמצעות אקסטרפולציות. אלה גם אלה הן לעולם השערות, בעלות תוקף כזה או אחר, שיעיבו על תקפות תיאוריו והכללותיו של החוקר. אבל אין להימנע מהשלמות משוערות כאלה שמא יביא הדבר לשיתוק שיהפוך את המידע המצוי ברשותנו לחסר ערך כמעט. התוצאה של השתקה עצמית שכזאת לא תהיה השעיית שיפוט ספקנית, אלא פתיחת פתח להשערות מבוססות פחות מאלו שיושעו מחמת זהירות מופרזת. לפיכך החוקר חייב ללכת על חבל דק. עליו להשתמש בהשלמות כאלה במקרים מיוחדים בלבד. הוא עלול לשגות הן בהיסוס להשלים את החסר והן בהשלמה מופרזת. לנוכח מיעוט המקורות מזה והעלילות הנפתלות והנועזות מזה הגבול בין הכתיבה ההיסטורית ובין הכתיבה הבדיונית עלול להיטשטש וההיסטוריון עלול למצוא את עצמו מאשר את הגדרתו של היידן וייט על כתיבתו ויהיה לרוקם של עלילות ותו לא.⁹⁶ המחקר ההיסטורי עלול להתגלגל לכדי רומן היסטורי. הפיתוי להיסחף אחר הדמיון מחייב כאן מידת איפוק מיוחדת.

העובדה שפעילי ההצלה החשובים נותרו עלומים ופעולות ההצלה נכשלו הצמיחה את הטענה שהיישוב הקצה להצלה אנשים מדרג זוטר. כאמור, האמת היתה שונה בתכלית. לפני מלחמת העולם השנייה ואחריה, ואפילו בשנות המדינה הראשונות, טיפלו בעניינים "פלשתינוצנטריים" מאוד – נשק, ביטחון, מודיעין – אנשים כגון מאירוב-אביגור, גולומב, זסלני-שילוח, אפשטיין-אילת, קולק, אבריאלי, שינד, בדר, פומרנץ-הדרי. הם היו אחדים מן הבכירים והמתוחכמים ביותר במוסדותיו של היישוב הארץ-ישראלי והתנועה הציונית. ואלה האנשים שטיפלו בהצלה. מי שאיישו גופים כגון ועד ההצלה אכן היו אנשי השורה השנייה והשלישית, אבל כך קרה מפני שוועד ההצלה אכן לא היה הגוף החשוב. המאמצים להציל נכשלו לא מפני שעסקו בכך אנשים טובים פחות, אלא על-אף שנשלחו למשימת ההצלה טובי אנשיו של היישוב הארץ-ישראלי. נראה שקשה להבין את הדבר וקשה יותר להשלים עמו.

מקור: השואה היחודי והאוניברסלי, ספר יובל ליהודה באואר, שמואל אלמוג, דניאל בלטמן, דוד בנקיר, דליה עופר, עורכים, יד ושם, ירושלים 2002, עמ' 117-159.

⁹⁶ על היידן וייט (Hayden White) ראה אלעזר וינריב, חשיבה היסטורית – פרקים בפילוסופיה של ההיסטוריה, תל-אביב 1987, כרך א, עמ' 402-407, 410, 444.